

А. КАЩЕНКО

БОРЦІ ЗА ПРАВДУ

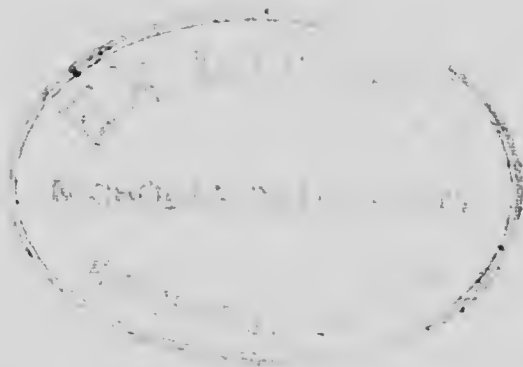
ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАНЄ.

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА

В КАНАДІ

210-214 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

I.

Весна почала вже збирати степ у зелені шати, оздоблені різнокольоровими квітками. Від краю до краю неба, скільки оком глянь, простяг ся той степ тихий, спокійний і рівний, як море у теплий безвітряний день. Ні ярочка у степу, ні горбочка.. Тільки могили, перухомі, степові вартові, край неба бовваніють, з вітрами та з орлами розмовляють, про минуле згадують...

Тільки орел, що розпластавши у повітрі могуті крила, кружляв під самою хмарою, спроміг ся розглядіти, що серед того зеленого моря, глибоко у нього пірнувши, біг кінями невеликий гурт козаків. Мов чорні команди посували ся ті козаки по безкрайому степу з півночі на південь, все далі та далі від рідної України, туди, де віра погана, де неволя бісурманська—розлука християнська.

То їхав Богдан Хмельницький з своїм сином Тимошем та з славними товаришами: Богуном, Джеджалієм, Бурляєм, Доббією та Влучаком. Вони їхали з Січі Запорожської до хана кримського, просити його помічі на Поляків, що повернули славне козацтво на хлонів, повідбирали собі у козаків землі й маєтки, заградали Жидом святі церкви і ганьбили те, що найдорожче в людині — ганьбили честь жінок та дівчат українських.

Попереду на буланому огирі, красувала ся велична і могутня постать Богдана Хмельницького. Його червоний жупан з довгими вильотами брав у себе очі мов пишній мак, що зацвів серед зеленого степу. Високе чоло Богдана поділило ся на двоє глибокою зморщкою, над очима його збігали ся до купи рясні брови, а довгі вуси, обгорнувши уста півколом, мов застигли у своїй пишній красі. На всій поставі козацького ватажка відбивала ся глибока дума й рішучість.

Не за легку справу брав ся Хмельницький. Він брав ся за ту саму справу, що через неї Наливайко, Сулима, Павлюк і Остряница загинули лютою смертю під руками катів... за справу визволення України з під лядської кормиги... Козацької сили немає... Реєстрові козаки у ярмі і покірливі гнобителям своєї батьківщини... Коло самої навіть Січи Запорозької стояла польська залога, що тепер гнала ся за козаками, намагаючись захопити непокірливого Чигиринського сотника і запровадити його у Варшаву на ганебне катоване й страту.

Поруч з Хмельницьким з одного боку їхав кремязний, як дубовий пень, довговусий козак Богун та високий мов дзвіниця Джеджалій. В обох запорожців були за плечима रुपниці, біля боку шаблі, а за поясом пістолі. З другого боку від Богдана басував конем син його Тиміш, бравий, чорновусий парубок. у блакитньому жупані, а позаду їхали

запеклої вдачі козаки, Довбня, з зеленом замість шаблі біля боку, та два посивілі вже січовики, Бурляй і Влучак.

Зброя сього останнього запорожця також відріжняла ся від зброї товариства і за плечима у нього. замість рушницї, був лук та сагайдак з стрілами. Влучак не любив рушниць і глузливо звав їх пукавками, додаючи що вони на полюванні тільки полохають дичину, а на війні виявляють вояків ворогам. Влучак давав перевагу луку та стрілам, „бо ними”, говорив він, „ще за дідів і прадідів наші козаки стріляли”. За те й справді другого такого влучака, як він, не було на всьому Запорозжі.

— Про що замислив ся? — Звернув ся Богун до Хмельницького. — Дасть Бог вийде на добре. Нам тільки б з допомогою Орди взяти хоч одну добру перемогу над Ляхами. а там повстане вся Україна, заблизять дожи та списен і будеш ти гетьманом.

— Або на шибенниці... — обізвав ся Богдан. — Або жили з мене живого тягнути будуть або спечуть, як Наливайка!

— Ти від тебе чую, Богдане? — здивував ся Богун. — Ти страхаєш ся? ти вагаєш ся?

— Я не страхаю ся! — рішучо відповів Хмельницький. — Хоч би воно й стало ся так, то бою ся. Або смерть мені, або воля Україні! Коли б я бояв ся смерті, то не поліз би і зараз сюди, що його сам роз-

дретнував. А вже не рахув ще хан того, що я з запорожцями попавши та поруїм дві береги Криму, а до того ще потопив п'ятнадцять бісурманських кораблів з крамом та військом. Чи не наготовив він за для мене, замість помочи, довічну неволю або й смерть!

— Ні, того не бійся! — обізвав ся Джекдалій. — Сміливого ворога хан поважає. Татарські хани завжди були лицарями, і через те, що ти сам їдеш до хана своєю волею, тобі не буде зроблено ніякого лиха. Бурляєви, що також морем водив козаків і синию поруїнував, також на мою думку нема чого боятися, а от мені, так справді, колиб не здобути лиха за те, що зрадив я свою, бісурманську віру та приєднав ся до вас, запорожців.

— Ви всі складаєте мій почет — сказав Богдан — і як що моя справа вийде са добре, то з вас нікого не насміють зачепити.

— Он як всім виходить на добре, — подумав собі Богун. — а чи складеть ся ж так мені?... Чи знайду я свою кохану дівчину, свою наречену, Марину?

Іван Богун був походженням з стародавнього козацького роду, що мав предківщину, хутір, біля річки Бугу, недалеко Винищії. Наречена Богунова. Марина Міхнюківна, що її зараз згадував, була пляхотського, українського роду.

Міхнюкові й Богунові були сусідами і по сусідському приєднували, а коли в Міх-

нюків народила ся дочка Марина, і вони сирвали її хрестини. Богунн висватали її за свого сина Івана, хоч йому вже й тоді було п'ятинацять років. З того часу наречені мало коли й бачили ся, бо Іван вчив ся в бурсі, а далі козакував, і був здебільшого на запорожській Січч, або у походах; Марина ж зростала на хуторі батьків, а освіту діставала від учителя-Німця.

Все те щасливе життя Богунів та Міхнюків давно минуло ся. Іванові батьки померли, а предківщину Богунів, за його участь в Павлюка та Остришці, було сконфісковано. З родини Міхнюків в повстаннях брав участь тільки дворідний брат Марини, але й сего було досить, щоб сусідні польські панн відбирали їх маєток собі.

Покривджений та збіднілий Міхнюк мусів задати в своєму серці почуте німсти і подав ся річкою Бугом на полудне, шукати вільної землі. Оселив ся він знову так біля Бугу, там, де впадала в нього річка Кадима, і там збудував собі хату і почав розводити сад.

Про Івана Міхнюки давно не мали ніякої звістки, але він пам'ятав заповіт батьків і відшукав Міхнюків в новому хуторі. Загартований вже під ті чати в бойовищах козак побачив тут чарівної вроди карооку дівчину, свою наречену Марину, і його серце відразу прикипало до неї. Марина, що зустріла його як дитина, що далі почала зглядати ся на

молодецьку постать козака иншим поглядом і стала його соромитись.

Пробувши в Міхнюках два місяці, Богун вдруге посватав Марину і став її нареченим уже з власної згоди дівчини. Про те побратись нареченим не судило ся. Богунови небезпечно було жити на Україні, бо Поляки шукали його голови, і через те він, порадившись з Міхнюкам, намірив ся податись на запоржські землі, аж на Самар, і повернутись за Мариною вже після того, як збудує там собі зимівник.

На чому Богун став, те й вчинив, але прибувши зимою до Бугу, він знайшов тільки димар від Міхнюкової хати та обгорілі колоди. Розпитавшись же по околиці, довідав ся, що в осені набігла сюди орда і старих Міхнюків повбивала, а його наречену, його запашну квітку-Марину, забрала в полон й погнала до Криму.

Богун був болячо вражений і засмучений сею пригодою, бо щиро кохав наречену. Веселій, та жвавий до того часу, він став тепер сумним, і ніхто вже, навіть серед веселого товариства, не чув більше його сміху. Проте, повернувшись до Січі, Богун почав добувати гроший, щоб викупити Марину з неволі.

Під той саме час до Січі прибув Хмельницький збирати товариство; щоб піднятись на Поляків. Богун приєднав ся до нього, і коли той налагодив ся їхати до Криму за

хановою допомогою, Богун поїхав разом з ним, маючи надію при сій нагоді відшукати й викупити свою наречену.

Деякий час після розмови козаки їхали мовчки. Коні їхні хотіли пити і бігли тихше. Сонце пекло по літньому і наганяло дрімоту. Птаство цвірінькало поміж зеленою травою й виспівувало у повітрі, поки, зачувши високо під небом орляний клекіт, враз принишкло й поховало ся.

— Ану, панове, — обізвав ся молодий Хмельниченко, — гляньте у гору! Як що влучить хто небудь з нас в орла, то буде Україна вільна від ляхів, а як ні, то будемо на палях!

— Почав уже свої вигадки! — з усмішкою на устах обізвав ся його батько. — Ніколи ти його не влучиш!

Тимінш взяв до рук рушницю, націливсь і вистрілив. Орел хитнув ся на бік, але скоро знову розпластав крила і почав кружляти над степом.

— Не влучив! — сказав засмучений козак. — А ну ви, дядьку Джеджалію.

Джеджалій націливсь і вистрілив, але наслідки були такі самі: орел немов дратував козаків і наче висів у повітрі над їх головами.

— Мабуть куля не досягає! — сказав Джеджалій незадоволено.

Б ту мить позад Богуна застогнала тетива під рукою Влучака, і гнучка стріла жа-

лібно заголосила, підносячись вище та вище під небо. Ось її жве не чути... Всі, сперши дух, дивлять ся в гору, де в блакиті неба підняв стеновий хижак. Аж ось він раптом підкинув у гору крилами так, що вони одно за другим ударились, коудком керекнув ся кіляки разів в повітрі, немаче з чимсь змагаючись і каменем внав козакам до ніг, розкинувши свої, колісь могучі, а тепер безсилі крила... Стріла влучила хижакowi в груди і остряком рихти єнцядела з його синиш.

Крики здивозаня й радости пролинали в стену.

— Ну й Влучак! Ну й козак добрий.

— Спасибі вам. Петре, велике! — кинув ся Тиміш до Влучака. — Ви вратуєте Україну!

— Як би то так було легко вратувати нашу неньку — з задоволенням усміхнуто відповів старий запорожець.

Козаки попростували далі Хмельницький вже не бояв ся польської погоні. бо козаки тепер були на татарських стінах, куди Поляки не насліді б забігати. Він прямувал тепер до Перекопу, де босм був його давний ворог, а по лицарству приятель. Туган-Бей. Босман мав надію, що Туган-Бей, поважачи лицарство, не буде мститись. І козацький ватажок не помилюв ся: Туган-Бей став йому в козачій пригоді.

II.

Від тяжких мук, що їх зазнала Богунова наречена Марина підчас перегону її з невольниками з України в Крим, та від пекучої розпукки через смерть батьків, вона стала зовсім байдужа до своєї власної долі. Дівчина почувала тільки те, що жити на світі далі вона не може і повинна якось заповідати собі смерть. Увесь час, поки її вели до Бахчисараю, Марина тільки й думала про те, як би досягти своєї мети. Тимчасом врода Марини та її розум і шляхотне вихованє скоро звернули на неї увагу ханських прибічників і найблизший до хана мурза Хамамбет поставив її перед ханські очі.

Тільки тепер, коли хан узяв ся у молоду дівчину своїми ласими очима, затріпотіла Марина за свою долю, душа її поняла ся смертельною розпуккою, світ застигив ся туманом і вона зомліла схилила ся до рук Хамамбета.

Коли Марина прочуняла ся, вона була вже в гаремі, на м'якому ліжку, серед розкошів та пахоців, а коло неї сиділа циганка Астара, приставлена до дівчини за служницю.

Астара давала дівчині щось нюхати, а далі умовила вишити якогось зілля, що від нього по всьому тілі дівчини пішла тепло і вона підвела ся.

Проживши після того якийсь час в га-

ремі, Марина дуже полюбила циганку, бо та щиро до неї ставила ся й співчувала її горю. Вони були майже землячки. Кочуючи з чоловіком чонад Дністром, Астара знала українську мову однаково як і свою циганську. Марина давно вже розказала Астарі про своє жите, тяжку смерть батьків і нудьгу за милим козаком, її нареченим; циганка, що за весь час свого невольничого життя у Бахчасараї, вперше зазнала ласку, всім серцем прихилила ся до дівчини і також розповідала про своє жите. Плачучи циганка розказала, як щасливо вона кохала ся з своїм чоловіком, як придбала троє діточок, як курчаток маленьких і як одного дня набігли до Дністра татари, побрали всіх в неволю і розлучили її з чоловіком і з діточками-підлітками.

— Тому минуло більше як девять років, — говорила, втираючи сльози Астара, — і моя менша доня, нещасна зіронька, моя Заря, повинна би бути тепер такою, як і ти. Але де вона? Де? Кого втішає своїм дитячим тілом? Чиї очі веселить своєю дівочою красою?

В такі хвилини обидві невольниці, стара й молоденька, разом плакали, пригорнувшись одна до другої, як дві рибоньки, викинуті на берег.

Марина знала вже, що мусить стати жінкою хана і навіть переболіла вже з приводу сього серцем. Вона знала, що її нема

звідки сподівати ся поратунку і звикла вже до сеї гіркої думки, але як тільки в її покої приходив хан, вона з жахом ховала ся від нього, бо бачила в татарині убийцю своїх батьків і ворога любої батьківщини її, України. Сього почуття огиди до хана вона не мала змоги перемогти і охоче приймала кару за непокірливість йому, а все таки не корила ся

Боліючи за молоду дівчину серцем, Астара одного разу спитала її:

— Хочеш, Газізію, — так по татарському звали Марину, — я зроблю так, що хан не буде тобі огидливий?

— Не зви мене, Астарочко, Газізією. Мені не любе се бісурманське ім'я. Зви мене Мариною. Нехай хоч рідне ім'я нагадає мені про Україну. А як же ти можеш зробити, щоб хан не був мені огидливий?

— Я дам тобі такого зілля, що, як випеш, то й покохаєш хана і тоді будеш собі жити щасливою?

— Покохати хана? — жахливо скрикнула Марина, Борони Боже від того!... Я кохаю иншого!...

— Того ти забудеш! — перебила циганка. — Тай нащо тобі його пам'ятати? Тільки мука одна.

— Нізащо в світі. Нехай ліпше візьме мене бісурман примусом, нехай буду боліти серцем і мучитись, а щоб забути Івана та покохати бісурмена, то не дай того, Боже!

Не давай мені такого з'їля, Астарочко... не давай! Зроби лінше так, щоб я стала ханови нелюба і він від мене відчепив ся.

— Нічого, дитино моя, не булоб з того доброго... — сказала журливо Астара. — Нелюба будеш ханови, то подарує він тебе якомусь мурзі, старому ласуну і буде тільки гірше. Така вже твоя доля, бідна моя бранка, щоб свого щастя не мати, а бути за утіху ворогови!

Розпука опанувала душею молодої дівчини з розмови циганки.

— Ой, Боже мій... Боже мій! Мати Божа! заридала Марина. — За що ви покинули мене сиротину? Отрути дай, Астарочко! Щоб не дістатись мені на ганьбу... Щоб збути ся своєї гіркої долі!

А стара почала милувати дівчину і заспокоювати, а щоб чимсь її розважити, перевела розмову на бахчисарайські новини.

— Знаєш, Мариночко, до хана приїхали гості з вашого краю, з України.

— Наші козаки та до хана в гості? — здивувала ся дівчина. — До сього відвічного ворога? Ніколи того не може бути!

— Так вони не гостювати прибули, а просити помочі на Ляхів. Хочуть Україну від Ляхів визволити.

Сльози враз зникли з карих очий дівчини і в них заграв промінь радісної цікавості.

— Невже справді? — схопила вона. —

Хтож саме прибув? Може чула, Астарочко, так говори!

— Чула від євнухів, що Хмельницький прибув з сином та п'ятьма товаришами.

— Хмельницький? Чула про нього. Іван оповідав, що ходив колись з Хмельницьким в Чорне море. Та він хоче визволити Україну? Ой леле, яке щастє! Поможі йому Господи! Мій Іван тої думки, що колиб дияхи не задавили Україну та не знищили козацтва, то ми давно би звоювали татарів і весь їхній поганій Крим спльондрували. Тодіб не було кому ані гнобити нас на нашій землі, ані руйнувати України та забирати людей наших у неволю. А щож, Астарочка, як до того ставить ся хан? Не чула?

— Навряд чи те все станеть ся, бо кажуті, хан лютий на козаків і на сього самого Хмельницького за те, що вони завсїгди його царство воювали. От козаки вже тиждень в Бахчисаяї живуть, а хан досі не пустив їх перед свої очі.

Марина задумалась. Поміж брівоньками дівчини склала ся смужка, щоким заграли румянцем, а сама вона важко дихала і дивилась кудись на бік, неначе бачила там відповідь на якусь думку. Згодом Марина встала з софи і почала розмову вже голосом людини, що на чомусь уже стала.

— А як ти гадаєш, Астаро: хан доміг би козакам, колиб я його про те благала?

— Ти, дитино? — здивувала ся циган-

ка. Про се згодом обміркувавши питання Марини, вона додала:

— А може й справді хан вчинив би по твоєму бажанню, колиб ти стала до нього ласкавішою. З усього виходить, що він тебе покохав не хижацьким коханєм, що аби би дівоцтво взяти, а певним, щирим коханєм. Інший з свого гарему дівчині він за непокірливість давно звелів би голову зняти, тебеж він жаліє і наказує тільки злегка, бити різками.

— Так я його благодію! — сказала рішучо Марина і почала чепурити своє волосся та вбирати ся в сатове татарське убрання. — Адже я вже досить розмовляю по татарськи, Астарочко?

— Добре! Хан тебе розуміє!

Коли в вечер того дня хан навідав ся до Марини, вона не ховала ся від нього, як звичайно було, під килими, або за софу, а зустріла його чемно й ласкаво.

Хан Іслам Гірей був ще не старий і в його не дуже довгий, рудий бороті тільки подекуди почала вибивати ся сивина. Як для того часу, він мав добру арабську освіту. Улестливність прибічників та певільнича покірливість давно набридли ханови і упертість Марини разом з її соромливістю дуже приваблювали його до неї.

Побачивши сьогодні дівчину ласкавою й непохлибною, хан зрадив. Веселий він сів на софу і з успіхом почав розпитувати Ма-

рину, через що вона так його боїть ся.

— Великий царю! — сказала Марина.
— Ти хочеш, щоб я стала тобі дружиною,
а як те може статись, коли я бачу в тобі сво-
го лютого ворога.

— Який же я тобі ворог? — спитав зди-
вовано хан. — Глянь; ти бранка, невільни-
ця, а в яких розкошах ти пробуваєш! Во-
роги так не чинять. Ти повинна почувати се-
бе щасливою, бути мені вдячною й любити
мене!

— А хіба пташка любить ту людину,
що замкнута її в золоту клітку? Ти зроби
так, щоб єї покої не були мені тюрмою.

Горле чоло Іслама стало сурорим.

— Се неможливо, — відповів він. — По
нашому закону жінки повинні жити в гаремі.

— Я не на волю натягаю, перебила Ма-
рина. — Ти зроби так, щоб я тебе покохала, а
для сього треба, щоб я не дивилася на тебе,
як на ворога своєї рідної країни. Ви Татари
від віку тільки пили нашу кров, жили працею
наших невільників і втішалися нами, дочка-
ми України. І ти чинив те саме. Як же можу я
покохати тебе, ворога моєї рідної землі?

Хан ще дуще пасивив брови.

— Ти дуже смілива й невдячна! Коли
так, то я примуну тебе стати моєю жінкою,
хоч би довелося забити тебе на смерть!

Марина не злякала ся. Вона сіла на по-
душку біля хана, поклала свої руки йому на
коліна і ласкаво зазираючи йому в очи, поча-

ла говорити:

— Царю мій! Ти маєш силу й владу, щоб взяти моє тіло, але якщо воно тобі, коли я не дам тобі свого серця й душі? Хіба мало в тебе жінок, навіть красивіших за мене? Коли бажати серця мого й кохання, то стань спільником Хмельницькому й допоможи йому визволити Україну з під лямінької кормиги. Тоді я знатиму, що ти брат мого народу, а не ворог, і вір — я покохаю тебе всім серцем і дам тобі щастя, що другого такого не може бути на світі.

Хан сидів на софі мовчки, замислений, але зморщив в него на чолі поросходили ся. Марина зрозуміла, що перемога недалеко і пришала йому до колін всім станом.

— Ти, царю, великий і могутний! Ти не побойш ся іти війною на Польщу і допоможеш Україні визволити й набути сили?

Хан млів від тепла молодого, дівочого тіла, але не хотів того виявити і не хотів дати згоди відразу.

— Се не така справа. — відповів він через кілька хвилин: — щоб тут її з тобою рішати. Побачу ся з Хмельницьким, тоді й обміркую, що вчинити.

Побалакавши після того з Мариною ще з пів години, хан помилував її рукою і, поцілувавши в чоло, вийшов з покою.

III.

Через день після розмови з Мариною Іслам Гірей зібрав до палати всіх своїх мурзів на пораду. В найбільшому покою ханської палати вся підлога була вистелена шовковими килимами, а по підлозі стояли м'які софити. Мурзи сиділи на софах, під обгариною під себе поглинаючи дим, загорнуті в різнокольорові халати, а внобороді мурзи, молодші з них, що не помістили ся на софах, сиділи на шовкових подушках. Всі з увагою й страхом дивили ся на хана, що сидів на окремих, найвишній софі, і чекали почути його власне слово.

— Знаєте ви всі, — почав не поспішаючи говорить хан, — яку велику шкоду чинить з покою віку козаки. Не бачте вже я згадувати про їх ватажки: Висинського, Сагайдачного, Кіпку та Суліму. Ті вже всі стали перед грізні очі Аллаха і понесли від нього кару за свої вчинки... А ось в недавні роки козаки робили багато шкоди нам з отаманом Бурляем та Хмельницьким. Тепер сей самий Хмельницький прибув в моє царство просити моєї помочі на Поляків. Так от я й скликав вас, поважні мужі, щоб разом обмірковувати, чи користно нам допомогати Хмельницькому і йти з ордою на польські землі, чи ні.

Одні по другім, почерзі, висловлювали ся мурзи. Де хто радив стати з козаками до

спілки, бо тоді можна буде безпечно випасувати косяки коний та отари овець по всіх стенах і плавати Чорним морем; про те більшість була тої думки, що правовірним не годить ся з христіянами єднати ся, бо така спілка розгніває Аллаха, і він не дасть Орді щастя в війні.

Коли всі висловили ся, почав знову говорити Іслам Гірей.

— Мудро кажуть ті, хто не радить єднати ся з христіянами, бо не благословив би Аллах такої спілки, але пособляти христіянам руйнувати й вигубляти їх же братів християн, се діло цілком угодне Аллахови. Польща тепер велика й могутня через те, що воює руками козаків, коли ж допоможемо ми козакам відірвати ся з усією Україною, від Польщі, то й Польща занепаде, й Україна, ворогуючи з нею, не набуде такої сили, щоб нас страхати. Так от кажу я: подавши поміч Хмельницькому, ми поживемо польське добро й золото, зробимо угодне Аллагови діло, бо зібемо велику війну поміж христіянами, збудемо ся на півночі шкідливого ворога, козаків, і нарешті догодимо падішахови, бо забезпечимо від козаків турецькі чорноморські береги.

— Сам Аллах промовляв устами великого хана! — загукали мурзи, вклонюючись йому до землі. — Нехай станеть ся по твоєму мудрому слові, великий хане!

Другого дня в тім же покою ханської палати Богдан Хмельницький на шаблі Іслам-

Гірея присягнув, що запрошує він хана до спілки з щирим серцем, ні в чому його не зрадить і не наведе на лихе. Після присяги хан подав йому руку на доказ того, що пристає з ним до спілки, і таким чином спілка козацького ватажка з Кримським ханом заклала ся. При сьому були свідками всі мурзи і весь почет Хмельницького, себ то всі прибувши з ним товариші.

Богун не марнував того часу, що пробув в Бахчисараї і дбав про свою справу. Знаючи добре, що по всіх землях і по всіх краях світа з грішми можливо досягти всього, чого бажаєш, він, лагодючись до Криму, добре набив свій черес червінцями. По татарському Богун знав добре, як і всі прочі товариші Хмельницького, і се спріяло йому, щоб терп ся поміж мурзами і розпитувати ся про бранців, що були в осени захоплені по над Бугом.

В татарів мала ся де-яка реєстрація бранців, бо вони богатіли з того, що випускали бранців на волю за викуп, і Богун скоро довідав ся, що дівчина Міхнюківна — в Бахчисараї, але на всі його просьби сказати в кого вона є, йому відмовляли, що не знають, або направляли до Хамамбета мурзи, сей же останній навпрямки сказав Богунуви, що про Міхнюківну нема чого й клопотатись, бо її долі можуть позаздріти всі жінки на світі і що її ні за які гроші викупити неможливо.

Сі таємні натяканя й підморгування по-

між мурзами всякий раз, коли Богун заводив розмову про Міхноківну, унерпили козака в його тяжких гадках. що вона в гаремі самого хана Іслам-Гірея. Але Богун був не з тих людей, що спиняють ся перед переносами.

Як що неможливо взяти за викуп, то доведеть ся викрасти!... — рішив завзятий козак, і в той самий вечер, коли закладала ся спілка з ханом, він пішов до найстаршого євнуха ханського гарему. В його думках склав ся такий замір, щоб за гроші добути в старшого євнуха дозвіл на побаченє з Марією і під час побаченя взяти її і вивести з Криму.

Старший євнух жив в задньому дворі ханської палати. Коли Богун приступив до него, той саме порядкував з меншими євнухами, гримав на гаремних служниць, а найдужче на Астару.

— Як то ти навчасні молоду базію? Дочка вона буде дпрочитись та баламутити добре серце найяснійшого панного володаря? Великий хан гїваєть ся на красуню, а з нас голви до долу котять ся!

— Не гївай ся, вельможний ага! — покірливо відмовила циганка. — От вже Аллаг почув мої благання і помилував серце Газізі. Вчора вона ласкаво розмовляла з нашим владарем і навіть рукою його милувала!

— Милувала рукою? — глузливо гримнув євнух. — Шкіру б я снуєтив з сеї красунї, а не панькав ся б з нею, як панькаєть ся

хан! Йй таке щастє: сам хан підвів на неї свої ясні очі, а занекла христіянка ще мордуєть ся!

Тут саме увійшов в покої Богун і євнух раптом вирядив всіх геть, а гостя чемно привитав і посадив поруч себе на софу.

Богун зразу приступив ся до діла, щоб не дати євнухови опам'ятатись і накрити його мокрим рядном.

— У тебе, ага, в ханському гаремі є дівчина з України, шляхтянка Марина Міхнюківна, що ваші татари захопили торік біля Бугу?

— Тс... — злякано зацікавив на Богуна євнух і, вставши з софи, обдивив ся, чи не підслухує хто по за килимами, що висіли замість дверей.

— Від кого козак про те довідав ся?...

Богун зрозумів, що здогадн його певні, що його мила дівчина тут, в ханському гаремі, і що вона вже не його, а ханова. Мов кліщами здавила йому серце дійсність, і був момент, що він хотів покинути все і вернутись на Україну, не побачившись з Мариною, але та легкодунність недовго панувала над душею завязтого козака.

— Ні. не покину без помочи беззаступну сироту. — рішив він у своїому серці, — поки не почую від самої, що вона своєю волею живе з ханом!

Богун переміг себе. не допустив, щоб та мука, що була в него в серці, відбила ся

на його виді, і неначе спокійно відповів:

— Я чув про те ще на Січи запорожській. Міхнюківна моя наречена, і я хотів би її викупити.

Євнух широко розплющив очі і підняв до гори свою сиву бороду. Він придивлявся до Богуну, неначе хотів розпізнати, чи не зсунувся той з глузду.

— З того часу, — почав він нарешті, — як світить сонце, кримські володарі не продали своїх жінок.

— Ну, а може б ти спитав?

— За єдине таке образливе питання хан зарубав би мене власноручно!

Щоб не гаяти часу, Богун отворив черес і висипав з одної його половини на софу купу червильців. Очі євнуха заграли хижацьким вогнем, а руки мимо волі зробили рух до блискучого золота, але він раптом схаменувся і, щоб легше перемогти спокусу, відвів очі на бік.

— Заховай гроші. Вони тут ні до чого, бо у хана їх без ліку.

— Ні, се не ханови! Сю купу я дам тобі за те, щоб мені позволив побачитись з Міхнюківною.

Євнух заметушився на софі, і очі його знову палахнули хижацьким вогнем, але згодом той вогонь погас і на виду татарина відбулася журба.

— Сховай!... — сказав він, зітхнувши й захищаючи свої очі від золота рукавом хала-

у. — Жаден чоловік не сміє підвести очі на жінку хана. За се євнухови смерть.

— А ти упорядкуй побачене так, щоб ні-
чого не довідав ся. От і все!

Спокуса була велика. Прибутки євнуха були не аби які і, коли Богун виснавив ще купу червінців з другої половини чересу, татарин не мав сили далі змагати ся і пішов на згоду. Він знову встав, обдивив ся по за кили-
мам і попелки почав говорити:

— Не за ради гроший, а за ради доброї згоди поміж татарами й козаками і співчуваючи тобі, я вчиню по твоєму бажанню. Завтра, як смеркне і хан піде уже до якоїсь жінки на відпочинок, а весь ханський двір пірне в темряві ночі й спокою, я виплю Міхнюківну з служницею до узгіря, де від скель та рясних тополь найгустійше сідає сумерк, і там ти кілька хвилин побудеш з нею.

Богун подякував євнухови, сказав, що вірить його словам, і пішов лагодитись до скінчення своєї справи.

IV.

Ранком другого дня Богун купив для Марини найпрудчійшого на весь Бахчисарай коня. Се здивувало Хмельницького і він, пригадуючи, як увесь час Богун сновигав поміж мурзами, стурбував ся і почав стежити за ним.

Надійшов вечер. Сонце заграло своїм о-

станнім червоним промінем на золотих шишлях високих мінаретів, палахнуло на півмісяцях, що з погорда красували ся на тих шишлях під блакитним небом, поцілувало в останнє верхи білих скель Бахчисарайського узгір'я і сховало ся за горою. Не чути вже стало на Бахчисарайському базарі вигуків, замовкли голоси й вулицями, затихло жалісне скрипіне немазаних татарських гарб і татар, як сопливі курки, розійшли ся по своїх хатах. Ніхто не палив світла, бо весняний день був довгий і час було спати. Житє столиці Кримських ханів завмирало, ніч набувала сили, ставала на своє царство і становила Бахчисарайське межгір'є все густійшою й густішою темрявою.

Прочовгали по спорожнілим горницям ханського палацу м'яккі панчохи хана, і він, загорнений в легкий, сатовий халат, перейшов через довгі сїни до гарему, і там, стомлений турботами довгого дня, віддав ся спокійному сну в покоях одної з жінок. Поснули й всі нещасні красуні невольниць, вибрані за для ханської втіхи з усієї землі... Не спала ще тільки одна невольниця... Не спала дівчина Марина, квітка української землі.

Марина знала, що після її розмови з ханом, він згодив ся на спілку з козаками, і серце її, налите радісною радістю на виготовлене з неволі рідної країни, напружено тремтіло і не скоряло ся владі ночі.

Несподівано тишу її покою порушила

Астара, піднявши на дверях килим.

— Одягай ся, Газізію! — сказала вона пошепки. — Ми мусимо йти зараз до узгіря на край міста.

На здивовані розпитування Марини про те, що туди йти, Астара відмовляла ся не-свідомістю і тільки просила дівчину одягати ся як найскорше, і йти, як найтихіше.

— Може мені там щось лихе загодіють? — злукано питала Марина.

— Ні, після останньої твоєї розмови з ханом, тобі нема чого сподівати ся якогось лиха.

Марина вся тремтіла з схвилювання, але якесь невідоме почутє манило її туди, в темряву ночі, на вільне, вогке повітрє, під срібний промінь блескучих зірок. Вона хутко вбрала ся, і циганка повела її за руку з покою в сїни, а з сїний до двору.

На дверях стояв старший євнух і подав вартовому гасло, щоб випустити жінок.

Марина вийшла з Астарою в двір. Пахощі квіток і тополь солодким питвом лили ся в істоту дівчини, а безліч давно забутих зірок, милуючи лоскотало її по виду своїм срібним промінем. На дворі, під тополямп, була тиша і тільки краплі води, спадаючи одна по другій з водограїв, ледве чутним плесканєм порушали ту тишу.

Біля брами, що виводила на майдан, Марина знову побачила вартового, але він по гаслови євнуха вдавав з себе сплячого, і євнух

сам випустив жінок за браму.

Мов легкі тіни бігли мертвими вулицями Марина й Астара, обуті в м'які панчохи. Вони не порушали тиші, так що навіть біля їх ніг цвіркуни не залишали своїх пісень. Що далі вулицею, хати рідшали, а скелі узгір'я підсували ся все ближше й вищали, і за невеликий час жінки були в самому узгір'ю, під тіню тополів та скель.

Марина чула, як стукотіло її серце, перебуваючи, що зараз повинно статись щось таємне й страшне. А ось якась темна постать людини виникла з поза скелі.

— Марино! Се я — твій Іван...

Марина пізнала голос свого милого і так скрикнула з несподіванки, що Астара поспішила ся затулити їй рота.

— Ти? Мій милий тут, в Криму?

— Я по тебе прибув, моя голубонько! — говорив козак, беручи дівчину з рук циганки і пригортаючи її до себе. — Тікаймо на Україну! В мене вже й коні стоять на поготові.

Пекольна мука стиснула серце молодій дівчини, Кілька хвилин вона стояла мовчки, припавши до плеча милого, і тільки стан її, що бив ся й тріпотів в обіймах козака, виявляв, що вона не вмерла. Нарешті з грудий дівчини вибило ся розначливе ридане і вона почала відхиляти ся від козака.

— Не можу я вже бути твоєю, Іване...
— надсилу вимовила Марина, — не можу!
Я вже зрікла ся своєї долі!

Немов кригу вкинули ті слова Богунови в серце і якимсь невідомим йому самому голосом він спитав:

— Ти стала жінкою хана?

— Не стала ще... але подала слово стати, як що хан допоможе вам визволити Україну з під лляцької кормиги.

— Як? Такою ціною заклала ся наша спілка? — скрикнув Богун. — Хвала тобі, Мариночко, за любов до своєї неньки — України, але бісурман не смів вимагати від тебе такої офіри. Ти вільна порушити умову, бо вона не вільна, а приму. Ова!

— Ні, я сама надумала й заклала ту умову, і хоч як мені тяжко зрікти ся тебе, мій любий, мій бажаний, але я не зламаю свого слова, і доки хан буде оборонцем і заступником України, я буду йому вірною дружиною. Як що ж зрадить він козакам...

Марина недоказала і, принавши до козака, почала його милувати й голубити.

— Прощай, мій Іване!... Прощай, соколе мій! Спасибі, що відпущав мене спротиву, але не судило ся нам з тобою щастя-долі мати.

— Ні, голубко моя нещасна, я не можу віддати тебе бісурманови на поталу. Не дам загинути такій перлині дорогій. Я примусом візьму тебе і повезу на Україну!

— Ні, я не можу! я не підду! — відповіла Марина вже рішучо і відкинула ся від козака.

— А я візьму! — скрикнув Богун і вхопив дівчину на руки.

— Схамени ся, божевільний! — почувся з-за скелі голос, і могутня рука Хмельницького вхопила Богуну за плече.

— Я чув все, — сказав далі Хмельницький, — бо стежив за тобою. Чи ти ж поміркував про те, що вчинив би хан, коли б його нові спілки вкрали в него жінку?

Руки в Богуну розняли ся, і Марина стала на землю.

— Замість помочи й спілки хан пішов би на нас війною разом з Поляками і зруйнував би Україну до-щенту.

— Нема за що метитись ханови, — відповів Богун. — Я не грабую його добра, а хочу тільки вернути своє добро: свою наречену, що він в мене пограбував!

— Хоч може й твоя правда... — сказав Хмельницький, — але обміркуй же те, що я дав ханови в заставу все, що мені пишилося дорогого на світі. Я лишаю в Бахчисараї свого сина, надію свою — Тимоша... Ти хочеш згубити не тільки його й нас усіх, але й те, що я уладнав — спілку мою з ханом. Ти хочеш роздратувати хана і на віки лишити Україну в неволі!

Богун зблід на виду. Бажане щастя разом з надією на нього геть відплинуло від козака, і холодний розум взяв перемогу над пориванем серця.

— Борони, Боже, мене від того! — ска-

зав він. Перша мета мого життя — се боротьба за волю України. Моя кохана вже поклала своє серце на жертвенник рідної країни, так нехай же й моє розкайне серце ляже поруч з її серцем. Прощай Марино!.. Умремо для себе й для свого щастя, а житимемо тільки для боротьби за волю України та за щастє рідного народу.

— Прощай, соколе мій! — знову припавши до милого, ридала Марина. — Прощай на віки! Краю нашому рідному вклонися переді мною, коли будеш біля вільного Бугу! Радій там радістю вільних земляків, коли вперешся до волі їх... І тоді мене згадай!..

Дівчина, не тямлючи себе, цілувала козака в уста, в чоло і в очі, аж поки зомліла впадала до рук старої циганки.

Через півгодини дві тіні в легких заплатах нечутно наближалися до ханського палацу тими самими вулицями й стежками і по під тими самими тополями, що простяглися до узгір'я. Тільки тепер не радісною таємницею була налита душа Марини... Її оповилала темна нудьга. Тепер не бігла вона, як тоді, квава й міцна своєю рішучістю віддати себе за щастє рідної України; тепер її знесилену ледви вела під руку вірна подруга її неволі, циганка Астара...

А до другого краю Бахчисараю твердими кроками відходили тіні двох дужих козаків, що поклялися віддати своє життя за щастє та волю України.

Борці за Правду — 2.

Другого дня, вважаючи на горе Марини, Астара почала заспокоювати її й розважати.

— Не тужи, доню! — говорила вона, милуючи дівчину. — Не вдавай свого серденька в роспуку. Долі своєї не переробни, а як що хочеш знати, яка вона буде, я тобі поворожу.

Марина байдужо простягнула їй руку, і Астара почала уважливо ту руку розглядати. Через небогато часу очі циганки заграли татмним огнем і, неначе прозираючи прийдешнє, вона почала:

— Скорботне буде, голубко моя, твоє житє. Ти будеш першою, найбільше улюбленою дружиною хана і влада твоя над ним буде велика... Всі жінки по всьому Криму будуть заздрити твоєму щастю, але ти не будеш щасливою і прийматимеш серцем муки, бо ніколи не покохаш хана. Хан помре не своєю смертю... і неначе ти до того будеш причетна...

— Я не злодійка! — сказала ображена Марина. — Скорше я собі збавлю віку, а ніж комусь иншому.

Що далі, пророкованє Астари все дужче зацікавлювало дівчину і, забувши своє горе, вона вже з напруженєм чекала, що циганка говоритиме далі.

— Твоєму милому буде загрожувати на війні велика небезпека, а як що тільки його не вб'ють, то ти ще його побачиш і ви навіть поєднаєтесь...

Хоч Марина й не дуже вірила тому, щоб людина мала силу зазірати в будуччину, але слова циганки, мимо її волі, запалили в її серці надію на те, що колись може прийти щине, бажане життя.

— Зроби, Астарочко, так, щоб мого Івана не брала ні куля, ні шабля, ні пища зброя! — говорила дівчина, припадаючи до циганки. — Адже ти зможеш се зробити. Як що ти любиш мене. Астарочко, то замов мого Івана!

— Як його замовити без його волі? Хи-
ба от що: відріж свого волосся. Я те волосся замовлю, як сама знаю, і передам твому козакові. Як що він не забуде тебе і пишої ле покохав, то неситиме те волосся на своєму тілі, а поки неситиме на собі — не візьме його ані куля, ані шабля, ані пища ворожа зброя.

Марина відрізала пасмо свого волосся, і Астара понесла те волосся з покоїв, щоб ніхто не побачив, як вона буде те волосся замовляти.

Ще через день після того, коли Богун сидів в своїй хаті сумний та замислений, до нього увійшла Астара.

— Може ти не пізнав мене, славний козаче?... Я та сама, що зо мною до тебе виходила твоя наречена. Ось вона передала тобі на спомин про себе своє волосся.

Богун узяв до рук пасмо м'якого нахучого, чорно-золотого волосся любної дівчини. Сльоза набігла на око завзятого козака і, щоб не побачила тої слези стороння людина, Бо-

гун повернув ся набік і поханцем ночав витягати з череса червінці.

— Спасибі тобі, невідома жінко... — сказав він, опанувавши собою. — Звеселила ти моє серце. Перекажи моїй дівчині, що поки життя мого, неситиму я її волосся на грудях біля серця. Отсі червінці ти візьми собі за те, що любиш беззаступну спрїтку та вірно їй служши.

Астара вклонившись узяла грони і хотїла йти, але Богун спинив її і, знявши з своєї руки перстень, додав:

— Віддай сей перстень моїй нареченій на споми́н про мене!

Астара заховала червінці й перстень і, вклонившись Богунові, вийшла з хати.

Через тиждень хан з честію вирядив Хмельницького й його товаришів з Бахчисараю, одділивши їх коштовними подарунками. Витали козаків на прощанє но братерськи й мурзи татарські, нахваляючись незабаром зійти ся й стояти поруч в бойовищах.

Гулко вдарили конитами козацькі коні камінуватий Бахчисарайський шлях і вихором понесли козаків від Бахчисарайської брами на північ. Блакитні гори, що стїною піднімались Бахчисараєм на півдні, почали приєдати і пеначе поринали в землю, а зелені узгір'я, все густїйше сповивали ся млою.

Через невеликий час козаки знова бїли в степу і, поринаючи глибоко в травах, посували ся по ньому. немов дрібні комахики, але

тепер тих компанок було не сім, а ність, бо Тимош лишив ся в Бахчисарай.

Справа визволення України заклала ся і заклала ся добре, як і бажало ся, але боляче ті закладниці відбили ся в серці Богуна, бо на віки відлучили його від власного життя.

V.

На Україні повстали великі й славні події.

Як тільки Хмельницький прибув з Криму до Січи, його зараз вибрано гетьманом козацького війська. Побіч славних товаришів, що були в Кримі з Хмельницьким, тепер до него прилучило ся чимало січового лицарства, що вже вславило ся своєю запеклою вдачею під час повстань Павлюка та Острянці.

Поки Хмельницький впорядкував військо до походу, сотні старих та покалічених запорожців пішли з Січи на Україну, з кобзами й бандурами, а як хто, то й так убравшись старцем, щоб, переходячи від села до села, з міста до міста, розповісти людям про те, що прийшов час всім взяти ся до зброї і ставши одностайно за свої права, виратуватись з під ляхської кормиги.

Не марнучи часу, гетьман з кількома тисячами запорожців рушив назустріч польському війську, що під проводом сина коронного гетьмана Потоцького прямувало стена-

ми на Запороже. Становище Хмельницького було дуже небезпечно: з правої руки в него лишала ся над Дніпром міцна польська фортеця Кодак, до якої Дніпром з Черкас плив байдаками Барабаш, атаман реєстрових українських козаків, тих козаків, що корили ся Полякам і тягли їхню руку, а назустріч йому сунув з військом Потоцький. Доводило ся поділити і без того невеликі сили запорожців і, посуваючись до Жовтих Вод, забезпечити себе з боку Дніпра.

Порадившись з полковниками, гетьман вирядив Богуну й Нечая з тисячою козаків добути Кодак, Джеджалієви та Ганжі доручив перестріти реєстрових козаків на Дніпрі і, не допустивши їх до Кодака, умовити передатись на бік своїх братів; сам же гетьман з Перебийносом, Небабою й Чернотою попрямував Диким полем навперейми Потоцькому до Жовтих вод.

Нечисленні були ті орли, що перші стали за волю України, але міцні душею й любовію до рідного краю і не страхали ся вони йти на сильнішого і краще озброєного ворога.

Богун, що вславив ся на Запорожжю жвавістю й веселістю, тепер, повернувшись з Криму, став задумний і обережний. Він уникав козацької гульни, і ніхто тепер не бачив на його устах усмішки, і навіть веселий гультай, побратим Івана. Данило Нечай, не мав сили його розважити. Всі думки Богуну, те-

пер наведені були на те, як би ліпше послужити справі визволення України, і ті думки й гадки він ховав в собі. Ось і тепер, наближаючись до Кодака, він вже надумав як його добути, але не похвалив ся тим навіть Нечасви.

Добути Кодак, не маючи гармат, неможливо було не то що з тисячою, але й з десятима тисячами козаків. Богун добре знав, що після того, як Кодак був зруйнований гетьманом Сулимою, Конецьпольський його оновив і ще дужче зміцнив, через те він наміслив добути сю фортецю хитрощами. Щоб Польки не довідали ся про козаків, Богун наблизив ся до Кодака в ночі в глибокому байраку і аж діждавши півночі, підняв козаків з байрака і потайно наблизив ся до фортеці. За півгонів до Кодацьких окопів він сіпнув козаків і звернув ся до Нечая:

— Поклади, брате мій, козаків на землю тай нехай лежать, аж поки почувеш від замкової брами постріл, а як почувеш постріл, то чим скорше поспішай ся до брами мене ратувати, бо як не поспієш, то загину.

Після того Богун взяв Бурляя, Довбню, Влучака. та ще дванайцять охочих запорожців. одяг їх в убранє реєстрових козаків, а сам убрав ся хоружим польського війська і пішов з тим товариством по над байраком аж до Дніпрових скель.

Ніч була хоч і зоряна, але темна. Під ногами козаків, ховаючись в темній безодні, шумів і стогнав Кодацький поріг великої рі-

чки. Низше й висше порога целена широко-го Дніпра визначала ся блеском зірок, що грали на тихій воді своїм промінєм, смуга ж самого порога була темна, як роззявлена паща примари.

Від височезних побережних скель Богуи повернув до Кодацьких окопів, що починали ся зразу над кручою Дніпра і, розмовляючи з товаришами навмисне голосно по польському, отверто пішов до північної брами замку, де поблизу лежав в залозі Нечай з козаками.

Тільки що козакп почали наближати ся до брами, як з башти на них нагукав вартовий. Богуи знав, що в Кодаку сподіють ся полковника Кречовського та атамана Барабаша, і сміло відповів по польськи:

— Я хорунжий Бенювський, посланець полковника Кречовського, з реєстровими козаками.

— А де ж сам полковник? — спитав вартовий.

— Прибуде за дві години, разом з Барабашем та пістьома тисячами війська. Відчиний браму — мені треба перестеречи вашого полковника, щоб привитав гостей!

Не сподіваючись нічого лихого, вартовий відсунув в брамі засув і трохи відхилив її. Але не встиг він глянути в очи Богунови, як внаслід його пострілу, а козакп, надавивши на браму дужими плечима, зовсім її відчинили.

Біля брами збив ся галас, счинила ся колотнеча. Вартові на постріл бігли з усіх боків і намагали ся знову зачинити браму, але Богун з товаришами грудьми її заступали і рубали ворогів шаблями. Над головою Богуна вже не раз блищали ворожі шаблі, та він вибивав їх з рук ворогів. Хтось випалив в нього з мушкету, але куля влучила саме в ремінний черес і відскочила від червінців, що були в чересі. На останку він трохи не загинув був від ворожого списа, та на поміч йому підскочив Довбня і перебив ворожого списа своїм келепом.

Ворогів що хвилини більшало і козаки знесилювали ся; на щастє скоро почуло ся тупотіне тисячі ніг, і до брами, мов степовий вихор, надбіг Нечай з товариством. За кілька хвилин, бурхливою весняною потокою затопило козацтво Кодак, заливши його ворожою кровю.

Так була добута ся необорима фортеця, не зробивши жадного постріла з своїх великих гармат, і через кілька днів Богун вже догнав Гетьмана на Саксагані.

Ганжі та Джеджалію пощастило ще дужче. Біля Кам'яного затону вони перестріли полковника Кречовського, що колись приятелював з Хмельницьким. Той плів байдаками з півсотнею реєстрових козаків окремо від Барабаша, і Ганжа легко умовив його козаків стати за свою віру та за волю України і преднатись до Хмельницького.

На другий день, коли прибув до Кам'яного Затону Барабан з усіма реєстровими козаками і став на ніч табором на березі, Гапка почав збирати козаків купами і вмовляв всіх згадати про кривду польську і про муки єдиної козацької неньки — України, таї допомогти Хмельницькому визволити рідний край.

Розмова завзятого запорожця робила на слухачів великий вплив, і козаки почали хвилюватись, вагаючись, на який бік стати. Сумління тягло їх, щоб приєднатися до своїх братів, але жах того катованя, якому були свідками на своїх товаришах за попередні повстання, ще тримав багатьох в своїх пазурах. Щоб прискорити справу, Джеджалій взяв свій довгий спис і пішов до Дніпра, де в байдаці вже ляг спати Барабан.

— Де зрадник, що продав козацьку волю ляхам за панські ласощі? — гукнув Джеджалій. — Де панський прибічник, що переховував і таїв від нас королівські привілеї? Бийте, панн-брати, ляхів, і недоляшків, ворогів України!

Барабан прокинувся, а на нього вже був направлений острий спис Джеджалія.

— Молися Богу, зрадливий перевертень, бо прийшов твій останній час!

З тим Джеджалій проштрикнув Барабана своїм списом і, піднявши в гору, вкинув в бурхливі хвилі Дніпра.

Побачивши, що Барабан загинув, рес-

строві гозакн надалі вже не вагали ся, а почали кидати в ріку всіх Поляків та українських перевертнів, що були за старших над реєстровниками.

П'ятого квітня 1648 року, ще до схід сонця, молодий Потоцький почав виводити своє військо з табору і становити його до бою. Блискуче й пишне було польське військо. Увесь беріг невеличкої річки Жовті Води і степ над нею вкрили ся вершниками. Кілька полків тих вершників було в блискучих панцирах та мідяних шеломах; другі були з звірячими шкурами через плече; треті — в блакитних, золотом гафтованих кунтушах з блискучими китицями по над плечима; ще інші були вбрані великими пірями. Були тут і улани, й драгуни, і жовнірі, й німецькі рейтарн. Більше десятка тут було влавних полків з кількома десятками гармат... А по над всім тим військом, немов квітки по полю, маяли на довгих списах різноколірові прапори.

Почало вставати з за безкрайого зеленого степу червоне сонце і заграло своїм рожевим промінєм на тому пишному війську і на його виостреній, загартованій зброї.

— Не втечуть тепер від нас хлони! — говорив задоволено Потоцький своїм прибічникам. — Хоч і не варто б об них поганити зброю — канчуками годило ся б розігнати сю наволоч — але кляті зберуть ся знову в

другому місці, так ліпше вже вибємо се бидло відразу!

Тим часом в козацькому таборі військо стояло великим колом, а посеред нього, оточений полковниками, красував ся на коні. з булавою в руці Гетьман Богдан Хмельницький, а над ним маяла біла хоругва війська запорожського.

Не що давно став гетьманом Богдан Хмельницький, але міцно, сміливо й твердо держав він в руці булаву. і всі, хто бачив в сю хвилину його постать, розуміли, що з рук Гетьмана не випаде булава додолу.

Ось він підняв булаву в гору, щоб козаки потішили ся, і почав промовляти:

— Брати мої рідні... Лицарі — молодці! Нехай буде відомо всім, що не за ради слави й здобичі взяли ся ми за шаблі, а обороняючи жите й волю свою та дітпий і жінок наших. По всіх землях люди обороняють жите й волю свою; навіть тварюка нерозумна — і та робить се саме! Годі вже нам бути невольниками в своїй власній хаті! За те, що ми проливали свою кров, захищаючи від ворогів Польщу, ляхи відібрали від нас і землю, й волю, і віру, і навіть честь! Чи не вас звуть вони проклятимн хлопами й бидлом? Чи не вони замордували гетьманів наших Сулиму, Наливайка, Павлюка й Остряницю? Сердешні страдники, що сконали від рук катів, простягають до вас з того світа свої руки. благаючи пімститись за їхню кров

і за нееньку нашу Україну. Невже ж не станемо ми як один за волю України?

Застогнала земля й зануміло повітря від вигуків кількох тисяч козаків:

— За волю! За віру! За нееньку Україну

Голосно розійшла ся луна по над Жовтими Водами і відгукнула ся аж в Кляжних Байраках, що зеленіли своїми рясними дубами позаду польського табору. А в тих байраках саме під той час Перебийніс з своєю ватагою козаків перекопував шляхи, рубав засіки та копав вовчі ями, щоб не дати ворогам України утекти і уникнути козацької пімсти.

Разом з реєстровими козаками в Хмельницького стало тільки війська, кілько і в Потоцького, але під рукою Хмельницького в залозі був ще Туган Бей з чотирма тисячами татарів. З другого боку, Поляки були озброєні краще за козаків та татарів і мали багато гармат, тоді як в Хмельницького було всього одинайцять поганеньких гармат з запорожської Січи, і ніхто б не вгадав зараз, хто буде переможцем.

Після промови Гетьмана засурмили в сурми і в козацькому таборі. По тому гаслови мов маків цвіт, висипали до річки в червоних жупанах запорожські вершники. Слідом тягли ся піші реєстровики, а обабіч йшла запорожська сірома: лугарі та голоколінчики в білих сорочках та в яких припало

питанах, а як хто, так і без нічого, тільки підперезаний радийною, з синем або з ко-сою в руках.

Різноманітне і кенсько узброне було військо Хмельницького, але могутнє духом і завзяте бажанєм віддати жите за волю рідної країни.

Дправе крило козацького війська повів Дзеджалій, лівим кермував Богун, а середньою сам Гетьман.

Тільки що вибухнули з польського боку гармати, як запорожці, мов вихор стеновий, перехопили ся за річку і вдарили на блеску-чих, гонористих ворогів. Заблищали сини, забрязчали шаблі, затріскотіли рушниці, за-світіли кулі, збів ся неслуханний галас, стогін і прокляти, і зелена стенова трава почервоніла від крові.

Стаповище Богунового крила було тяжке, бо під його рукою було найбільше пі-шої голоти, незвичної до бою: з лядського ж боку на нього налягала велика сила дра-гонів з двайцятьма гарматами. Борці за во-лю падали з своїми косами розірвані на двоє великими бомбами, скорше, ніж наближали ся до ворога. Про те зони дійшли так до нього і счепили ся в смертельній січ. До галасу і проклятів Богун почув поміж дра-гонами українську мову і догадав ся, що всі драгоны були набрані поляками з Українців і що він розливає братню кров. — Брати мої! — почав Богун гукати до драгонів. —

Чи не одна ж нас ненька породила? За що ж проливаєте кров братів своїх православних? Засмутилися драгуни.

— Адже ми братів своїх вбиваємо! великий гріх приймаємо на душу, і не буде нам на тім світі помилування!

Один по одному драгуни почали передавати ся на бік козаків, а далі всім полком вибігли на бік в степ і з усіма гарматами приєднались до Богуна. Миттю той повернув драгонські гармати на Поляків і почав бити їх зблизька. Замішало ся все праве крило польського війська і почало тікати до окопів та до табору. Побачивши перемогу Богуна. Гетьман дужче надавив з січовиками на середину польського війська і через небогато часу все пішиє й блискуче вороже військо кинуло ся тікати до своїх окопів.

Надійшов вечір і припинив те криваве босвище. За ніч козацтво відпочило, перевязувало, як хто знав, один другому рани, поховало братів, що поклали голови за волю батьківщини, і як тільки зійшло сонце, кинуло ся на окопи, що оточали польський табор. Богуни знову повів ліве крило. Йому доводило ся потормувати радугу і через те він взяв з собою тільки пішиє військо, вершинників же післав обходити ворожий стан степом. Всі, хто мав погану зброю, мусіли покинути її, а рубати чагарники та закидати вязками хмизу рівчинки поперед окопами.

— Пани-брати, славіні мелодії! — гу-

кав Богун. — Повчили ми вчора ляхів, повчимо й сьогодні! Бачите, вони вже мов крети в землю позаривали ся. Нумо їх добувати! — Щільною лавою кинули ся козаки до оконів, у рівчак полетіли оберемки чагарнику і, як хвиля морська набігає й заливає побережні скелі, так козаки затопили своєю різноманітною лавою рівчак і вихопили ся на верх оконів.

— Або слави добудемо, або дома не будемо! — гукав Богун, ставши на версі окопу разом з Довбнею.

Вибігли й Поляки назустріч козакам, і почала ся шалена січа. Вороги були ся шаблями й списами, стріляли з пістолів, а витративши набої й поламавши зброю, збивали ся грудьми й котили ся з валу в рівчак в смертельній боротьбі.

— Отсе вам за вашу пиху! За те, що не хотіли з нами як з братами жити! — гукав Богун, накладаючи своєю довгою шаблею купи ворожого трупу.

— Отсе вам за те, що вам жиди збойці льюїші були, ніж козаки молодці! — додавав Довбня і, як довбнею, гатив Поляків по головах своїм залізним келепом.

З пів години тягла ся ся невольна боротьба, але хвилина по хвилині ворожа сила зменшувала ся і нарешті всі польські недобитки кинули ся тікати, маючи ще надію зратувати ся в таборі. Але марна була та

надія: втікачів переймали вершники і в пеня рубали.

— Хвала Господеви!... Слава козакам! — гуків Богун, махаючи своїх прапором на версі окопу... І все круг окопу загуло вигуками радості.

Увесь сей день били ся козаки з ворогами, як роздратовані леви, аж поки великий дощ припинив се нелюдське боєвище. Козаки опанували всіма повними ворожого трупу окопами. і Поляки, збівшись в одну купу, оточили ся возами в своїм таборі.

На другий день ранком Потоцький підняв свій табор і почав відходити з усім військом назад, маючи надію здобатись з військом свого батька, що повинно було йти йому на поміч з Кореуня. Хмельницький зрадив тому що вороги йшли в пастку, бо саме на шляху полякам були Княжі Байраки з ямами, засіками, рівчаками, козаками Перебийноса та ордою Тугай Бєя. Він радів тому, що не пролеть ся більше дорогої козацької крові, бо в княжих Байраках Поляків можна було побрати голими руками. Він тепер тільки слїдив за ворогом, обгортаючи його з трьох боків і не даючи їй на хвилину спитись.

Через якийсь час польське військо увійшло в байраки і потрапило на засіки й рівчаки. Полки Потоцького замінали ся, почали давити один другого і скоро пішли в розпорошку. хто швидше. Саме тут на них

вдарили відразу: Перебийніс спереду, Туган-Бей збоку, а Хмельницький, як Божа кара, давив з заду. Почавсь некий бейкет смерті... Куди Поляки не кидалися, нігде не було їм ратунку... Богато, багато польських жінок стали в сей день вдовами і багато дітей польських поспротіло... Сам Потоцький, порубаний козацькими шаблями, унав, залишивсь кровію, і розлучився з своїм молодим життям. Ренга недобитих Поляків просила про милосердя, і Гетьман почав спиняти роздратоване військо, щоб припинити різанину.

Не більше, як тисяча Поляків, досталася в бранці, все ж останнє польське військо, більше, як десять тисяч добрих вояків, за три дні Жовтоводського бойовища лягло трупом від козацької зброї. Поміж бранцями були й Українці, що служили в польським війську, і між ними й Виговський, що згодом став Хмельницькому за вірного радника й військового писаря.

VI.

Звістка про Жовтоводське бойовище і славу перемогу козаків над поляками прудкою ластівкою полетіла по Україні, а слідом за звісткою вставали й хвилі народного українського повстання. Не минуло з того часу й місяця, а Україна, розхвилювана мов бурхливе море, зривала й збивала з себе все

чуже, що за кілька віків уняло ся в її тіло і ссало її кров. По всій країні від Пугівля до Карпатів і від Жовтих Вод до Припеті, по всіх містах, по всіх селах і навіть хуторах було єдине гасло: „до зброї за волю!“

Цілими річками текли люди до пранора Хмельницького, згущуючи на шляху все польське і все жидівське. Палали вогнем панські будинки, падали зруйновані замки й сліду не лишило ся від жидівських шинків та крамниць. Все, що не було щиро українське, кинуло ся тікати. Тікали польські вельможі, тікали й звичайні пани, тікали й українські підпанки — недоляки, що вже зкатоличили ся, тікали слідом і жиди орендарі. Та не всім пощастило ся добитись до Стирю річки... Цілими тисячами гинули воїни від німети покривдженого ними народу і по своїх будинках та замчищах, і по довгих, нескончаних шляхах України.

Всі, що лишили ся ще на Україні, хоругви польського війська поховали ся по міцних городах, і тільки Ярема Вишневецький, забувши славу свого стародавнього українського роду, бив ся проти козаків і, перекинувшись з кількома тисячами поляків з лівобережної України, крутив ся по Поділю й Волині, вирізуючи своїх неозброєних кріпаків, що не хотіли тепер йому корити ся. Але за ним ганяв ся його лютий ворог Перебийніс з великим загоном повстанців, не даючи йому й дихнути на одному місці.

Козацьких загонів по Україні ходило кілька десятків, винищуючи дрібні хоругви поляків, а коли було потрібно, Хмельницький зібрав всі загони до купи і наступав на головне польське військо.

Вже гетьман взяв велику перемогу над поляками під Корсунем і післав в подарунок ханови Ісламу Гірею бранців своїх, польських гетьманів: коронного — старого Потоцького і польного — Калниновського. Після того під Пилявою він, мов отару овець, розігнав велике польське військо, що король вислав проти нього з Варшави. Далі перейшов Хмельницький в Галичину, погостював у Львові, дійшов з відтам до річки Висли і наближався до Варшави та вже тут обібрали поляками на королівство Яна Казимира, що за нього подав свій голос і гетьман, прийшло бурхливий натиск козаків, і Хмельницький повернув з своїм військом на південь. Йдучи шляхом на Україну. Гетьман вирядив більшість козаків і поспільство по домівках, а сам з кількома полками пішов до Києва.

Україна фактично стала пустою, і на всім величезнім просторі її не було жадного поляка. Знищена була й унія, що її так ненавиділи люди. Всі мастки й добро панське перейшли до козаків та селян. У всіх стало багато землі й худоби, а в тих, хто ходив в походи, опріч того зявилися дорогі польські убрання, коштовна зброя, золоті й срібні річчї й чимало грошей.

На горі ся воля царювала педовго, бо пани не схотіли зрікти ся своїх маєтків і своїх крішаків, а польський сойм не схотів стати з козаками до згоди і примусив короля оголосити посполіте рушенє, себ то, щоб всякий поляк став до зброї і йшов бити ся з козаками та ратувати честь і долю Польщі.

Довідавшись, що на Україну знову піднімаєть ся велика польська сила, Хмельницький по весні 1649 року знов почав збирати козаків і післав до хана просити щоб той йшов до нього на поміч з усією ордою як найскорше, щоб наносіти на короля, поки той ще не встиг зібрати війська.

У всіх сих подіях Іван Богун брав видатну участь і вславив ся як своєю відвагою й хистом, так і своїм таланом та щастєм в боєвищах. Побратавшись з завзятим Нечаем, Богун здебільшого ходив в бойовища разом з ним, маючи до того поруч себе вірних прибічників Довбню та Влучака.

Після всякої перемоги над ворогами, козаки по звичаю гуляли з музиками, пили й танцювали. В тій гульбі над усіма брав гору Нечай, що гуляв невгаваючись по кільки день; Богунови ж ті дні були найбільше прикрі, навіть огидні, бо він лишав ся тоді самотнім. Йому не шло ся й не гуляло ся, а душу йому сповивала чорна туга. Він знав, що всяка нова перемога козаків над ворогами все далі відрізняла його від Марини і все дуще єднала дівчину з Ісламом Гіреєм,

і серце козака тим гірше боліло, що як виявило ся під час війни, поміч від Татарів була козакам цілком не потрібна, та вони її досі й не мали, бо Татари всякий раз кидали ся до бою тільки тоді, коли Поляки вже тікали.

Часом лишившись в хвилини сердечної нудьги самотнім в наметі серед походу, або в покоях напів зруйнованого польського замку, Богун розстібав сорочку, витягав з під серця капшучок з волосем своєї нареченої, виймав те м'ягко, ніжне волосе і капшучка, торкав ся до нього рукаю і йому здавало ся, що він милує не мертве волосе, а саму свою наречену, як ангел правдиву й як Божий світ хорошу.

Одного разу, підчас гульні Нечай згадав про свого побратима і прийшов, щоб його розважити.

— Чому не п'єш, Іване, з нами? Чому не гуляєш? Невже ти не радий з того, що ми визволити Україну? Адже тепер не тільки козаки, але й весь люд наш став вільним та заможним?

— Де я не радий! Щасливий з того... а тільки не п'єть ся мені й не гуляєть ся...—

— Скажи ж, що в тебе на серці? —

— Не так тая воля добуваєть ся, як годило ся б. Нема на що нам братати ся з відвічними ворогами нашими бісурменами. Вони тільки хліб наш споживають та нашими руками собі здобич добувають. Не треба нам

нічією помочі. Хто хоче бути вільним, той сам повинен собі волю здобути.

— А ти гадаєш, що мені бісурмани любі? Та я охоче рубав би їх власною рукою. Що не так Гетьман робить, то не так! — гогорив Нечай. — От тепер чогось послухав короля й не добув Варшави. Хіба то наші король, щоб його слухати? У нас тепер своє королівство..., а не королівство то гетьманство. Україна, — от і все! Повинні робити, що маємо за краще для свого народу, а не те, що бажано панам та королеви.

— Я сперечався з Гетьманом... — гогорив Богун. — Я застерігав його, що треба добути Варшаву і примусити короля зречися України на завіше, але Гетьман зауважив мені, що на його думку Україна не зможе вдержати своєї волі, бо оточена ворогами, та що король згодить ся на те, щоб Україна була вільною співницею Польщі.

— Знайшов дурнів! Тоб то пани зречуться своїх маєтків? Не буде того, поки не вигубимо їх всіх до одного.

— Теж саме й я кажу! — зрадів Богун. — Кінчай скорше свою гульню та рушаймо на Поділе: по над Дністром ще чимало панів переховується по замчищах.

Так Богун ховав ся з своїм коханем, що не був щирим навіть з побратимом, і свою нудьгу звернув на військові справи.

VII.

— Ну, що сьогодні чула, Астарочко?
— питала одного ранку Марина свою вірну служницю. — Чи нема якої-небудь новини? Астара засміяла ся.

— Фатима полаяла ся з Ребідою. За те посварили ся...

— Ой ні, ні! — перебила Марина. — Не про гаремні новини я питаю — мені вадить їх слухати. Ти скажи, чи нема яких звісток з України.

— Про те, що Хмельницький прислав ханови багато Поляків бранців, я тобі вже говорила, а от сьогодні справді велика новина: сам хан збираєть ся йти на війну.

Дівчина почала хвилювати ся.

— Так, тепер скоро повинно те стати... Україна буде вільною, а я... я буду жінкою хана.

— Так воно повинно бути, моя дитино! Козаки разом з татарами вже й так перемогли Поляків, а як ще прийде сам хан з ордою, то певно вони вже зовсім знищать Польщу.

Глибока мука відбилася у очах дівчини і рога кілька хвилин мовчала, далі-ж потім її голос, соромливо звернула ся до Астари:

— А про цього нічого не чула? Чи живий він?

Евнух Гамид чув від Тимоша Хмель-

ниченка, що з прибічників Гетьмана вбито тільки Ганжу на герці під Пилявою, а Черноту поранено під Замостем, та що Перебийніс помер від пощести, а Богун та Нечай зажили собі великої слави!

— Слава Господеви — зітхнувши промовила дівчина, а у голові її блискавкою промайнула гадка: — певно він носить моє волосся... а носить то не забув!

Вечером того дня хан, йдучи гаремом, завітав до Марини. Дівчина покірливо його привитала і поцілувала в руку.

— Ну от, дитино моя... — ласкаво промовив Іслам Гірей, — тепер ти повинна бути певною, що я чиню те, що обіцяю: Туганбей по моему наказу допоміг Хмельницькому визволити Україну з під польських панів, але король ще не хоче ставати до згоди з козаками і збирає нове військо. Щоб з рештою збити йому піху, я йду на війну сам, і будь певна. досягну того, що твій рідний край стане вільним на завсігди. .

— У тебе добре серце, великий царю! — відповіла Марина. — Тепер я вірю, що ти справді покохав мене. бо приймаєш на себе таку турботу і не боїшся небезпеки війни по моему проханню. Повертайся скоріше з славою і приноси із собою щастя Україні, а я зустріну тебе з коханєм в серці.

Через кілька днів після того по вузьких вулицях Бахчисараю сурмили сурми, іржали і нетерпляче били копитами тверду зем-

лю баскі коні, а за брамою, на розлоному полі, кілька оком глянь, коливало ся й виблискувало зброєю татарське комонне військо. В передньому подвірі ханського палацу зібрали ся мурзи та беї і, сидючи на конях, чекали, поки вийде хан.

Він вийшов поважний і спокійний своєю владою. Вбраний в недовгий жовтогарячий, золотом тканий халат, обутий в жовті з синіми розводами сап'янці, в гостроверхій футровій шапці, він мав бравий вигляд і його трохи посивіла борода не перепікоджала йому скидати ся на молодого.

Ханови підвели білого, арабського коня, осідланого золотом кованим сідлом з срібними стременами й зброєю. Старший євнух, ставши навколішки, підставив ханови своє плече і той, опершись на нього ногою, скочив на коня і поїхав з двора. Слідом, оточаючи хана півколом, поїхали мурзи, і весь сей різноманітний, блискучий натовп проминувши базар, виїхав за браму на поле, рясно вкрите татарським військом.

Хан їхав по над лавами свого війська, оглядаючи його. Близше всіх до брами стояли гірські татари з кримських узгір'їв в різнобарвних сорочках, з сагайдаками та луками за плечима; далі кримчаки, з степового Криму — в жовтих та білих халатах, з кривими шаблями при боці; ще далі степові ногаї в вивернутих наверх вовною кожухах, з довгими списами в руках, і нарешті без-

крайною лавою простягали ся Черкеси з Кавказу в своїх довгих кіреях з різномайтною зброєю. Всі сі народи підлягали ханови і прислали, виконуючи його волю, своїх синів, щоб іти разом з ним на війну.

Оглядівши всіх, хан махнув рукою і все се військо рушило шляхом до Перекопу і далі на північ, де до хана мала ще прилучити ся Буджацька орда.

VIII.

На Чорнім Шляху Хмеліницький сполучив ся з ханом, і обидва величезні війська посунули ся кількома шляхами на північ та захід за Случ річку. Козаків було сто тисяч, а орди ще більше того. Йшов тут і Богун на чолі Винницького полку. Позад війська довгими гадюками тягли ся обози з харчами та військовим знарядом, а по над військом темними хмарами крутили ся чорні крюки, чуючи собі велику здобич.

Поляки не спромогли ся ще зібрати стільки війська і через те не наслідати стати проти спільників в чистому полі, а довідавшись, що ворожа сила наближається, почали окопуватись під Збаражем. Місце їм добре до того сприяло, бо з одного боку їх захищав міцний замок, а з другого боку і ззаду були великі ставки.

Оглянувши ворожий табор і побачивши, що біля ставок Поляки не встигли поро-

бити оконів, Гетьман вирядив Бурляя з його полком добувати ляхів з того боку.

Бурляй, той самий старий запорожець, що торік їздив з Хмельницьким в Крим, був тепер Гадяцьким полковником. Не первина була сему славному звиязцену водити козаків в бій. Знали його вже добре й польські землі, і татарські степи, і Чорне море, й турецькі міста. Не вперше й смерть зазірала Бурляєви в очі... Все тіло сього козацького лицаря було вже порубане немов помережане ворожими шаблями й списами.

Виорядкував Бурляй своїх гадячан до бою, ввійшов наперед полку, перехрестив ся на схід сонця і промовив:

— Раз мати на світ породила, раз і вмирати!

І махнув перначем...

Збіла ся поміж ставками курява і вихром полетіли козаки на ворожий табор. Вдарили вони на угорське піше військо, що було у наймах в Поляків і обороняло табор з сього боку. Не витримали польські наймити козацького наскоку і кинули ся тікати до об'єзу, під захпет возів.

Враз відкрило ся поле угорським трупом. Козаки рубали втікачів шаблями, кололи списами, били келепами й давили кінями... І багато, багато полягло тут чужосторонніх наймитів, що за гроші прийшли нищити чужу волю.

Загнав Бурляй ворогів в самий табор і

забігли поміж вози і там клав ворогів на обидва боки. Але тут здивався він з другим завзятим лицарем Українцем, що вже зрікся своєї української крові й своєї віри та за панські ласощі й шанобу запродався Полякам. То був Ярема Вишневецький. Він з кількома тисячами вершників вдарив задячанам в бік.

Поміж возами збився гармідер. Козаки помішались ворогам і билися в розсипку один проти десяткох, а з погід возів угорські втікачі почали бити на них з рушниць. Тяжко стало гадячанам... Не оден козак поклав тут головою за волю рідного краю. Богато дїтний козацьких носпротїло в сей день, не одна й дївчина в Гадячі буде побиватись, не дїждавши свого милого з походу.

Забув Гетьман завласу подати Бурляєви помічч. і притиснув Вишневецький Бурляя з ренгтою гадячан до ставка, намагаючись всіх потопити.

Бачить з другого боку ставка славний Морозенко, що вскочив Бурляй в тяжку пригороду і знесилюється, відбиваючись від сильнішого ворога, таї гукнув він до своїх козаків:

— Гляньте, паши брати: гинуть наші на тім бої! Виратуймо братів!

Кинулися козаки за Морозенком поміж ставками і вдарили полком Вишневецького в бік, але велика ворожа сила і не легко крізь неї продертись. Не шкодує життя свого

славний Морозенко, щоб вратувати товариша... От він уже недалеко... аж бачить, перебила ся надвоє остра шабля, вірна подруга старого багатиря, Бурляя, і оступили його вороги тісним колом. Не маючи чим оборонятись, вхопив старий полковник з за пояса пернач і бив ним ворогів по головах мов келепом.

Але недовго простяг ся той нерівний бій: ворожі шаблі сікли українського багатиря і по плечах і по руках... Аж ось Морозенко близько... але вправ уже славний Бурляй, порубаний та постріляний, лишивши по собі на світі тільки невмирущу козацьку славу.

Розігнав Морозенко ворогів, що мов вовки збігли ся до теплого труна, підскачав до славного товариша, але той вже не дихав і, розкинувши по окровавленій траві могутні руки, дивив ся в блакить неба мертвими очима.

— Не віддамо, братя, тіла славного лицаря ворогові на знущання! візьмемо товариша та поховаємо з честію!

Вхопили козаки порубане тіло славного полковника і понесли до козацького табору.

Виратував Морозенко глухівців з заставка, та вже їх було не багато.

Побачивши, яка в Яремі остра зброя, Хмельницький не схотів далі штурмувати ляхів під Збаражем, щоб не вигубляти багато козаків, а почав добувати їх облогою та

безхлібем.

Поки тягла ся та облога і Поляки гинули з безхліб'я, Гетьман дістав вістку, що до Збаража наближаєть ся, на поміч Вишневецькому, сам король з кількома десятками тисяч війська і посполитим рушенем. По нараді з ханом, гетьман лишив полковника Черноту, з пішим поспільством додержувати облоги, а сам з Богуним, Нечаєм, Джек'алієм і з усім лінним озброєним військом, рушив разом з ханом назустріч королеви.

Спільшки вистежили польське військо біля міста Зборова, саме на перевозі через річку Стричу. Діждавши, поки король з половиною війська перейшов двома мостами на другий бік річки, гетьман направив Богуну з трьома полками козаків та з чималою силою Татарів на ту половину польського війська, що ще не встигла перейти мостами за річку, а сам з ханом перейшов за річку далеко від мостів, щоб несподівано вдарити на попереднє військо, де був сам король.

Засївши з козаками в лісі недалеко від перевозу, Богун чекав обідньої пори, щоб вдарити на ляхів саме під час обіду.

Понад річкою з ранку налягав туман і Поляки нічого не знали про козаків.

Коли в обідню пору туман підняв ся, Богун вилізши на дерево і вся місцевість стала йому як на долоні.

Через величезні зелені луки срібною гадючкою викручувала ся маленька, болот-

ниста річка. На лузі по сім босаків, стояло, розташувались понад річку, багато возів польського обозу. Вози простягалися й на самий міст, що сполучав тут обидва береги, річки, і тяглися шляхом за річкою. Погоничів біля возів не було — вони повпрягали худобу і посідали обідати. Обідало й усе польське військо, розташувались широко по під возами і геть по зеленому лузі невеличкими купами. Невідаючи свого судного часу, Поляки порозлягалися на западній траві так безпечно, неначе виїхали на польоване.

— Ой, хмільне ж буде сьогодні ляхам пиво, що вони наварили! — звернувся Богун до полковників і, показуючи Довбні на ворожий табор, жартуючи додав:

— Чи не підождати трохи, поки дообідають? Адже нечемно ланів турбувати!

Довбня весело сміявся, нетерпляче тримаючи свого келена, щоб скорше дати йому роботу.

— А що та починай батьку!... — сказав він, — бо як пообідають, то дужчі стануть!

Польське військо, що було тепер на очах Богуна, на половину складалося з посполитого рушення з Галичини. Посполиті були православні або уніяти, католиків з них було не багато, а проте розмовляли вони всі по польському. Се була українська шляхта з Перемишля та зі Львова, недоляники, що так само, як і польські паї, дивилися на

український люд, як на щось нижше за себе і через те не приєдналися до великого руху українського народу і не підприняли змагань галицьких повстанців-опришків.

Не вперли Поляки й недоляшки дообідати, невперли чарок допити, а вже Богун розгорнувши козацькі полки широчезною лавою, як Божа кара вдарив на них, перекидаючи вози й рубаючи всіх, не розглядаючи чи то пан, чи простий жовиїр.

Нечуваний гармідер збився в польському війську. Хто вперв скочити на коня, той намагався тікати, але тікати через міст було неможливо: там погоничі покидали вози, а перелякана худоба поперекидала їх і щільно загатила міст від краю до краю. Намагалися тікати бродом, але там зпаходили собі смерть в болоті. Піли метнулися поміж возами і там гинули від козацьких списів. Коронне військо намагалося було впорядкуватися, але з його боку вискочили з ліса Татари і задавили Поляків своєю зкількістю. Почалася нелюдська різанина. На півмилі вздовж річки вкрили Поляки зелені луги своїм трупом. За годину загинуло тут більше десяти тисяч польського війська, а того війська добра половина була української крові. Так невблагана доля покарала тут синів України, що відцуралися свого народу.

Король знав, що гине його військо за річкою, але не мав змоги зарадити йому, бо Борці за Правду — 3

скоро й його чорною хмарою обступили козаки й Татари. Проти короля перед козацькому війську вів славний Нечай. На чолі свого Брацлавського полку, наблизив ся він до Поляків і виїхав наперед війська:

— Що ж, мосціві пани? Не потрібна вам була наша оборона від Татарів. Кривдою платили ви нам за неї... Так бийтесь же тепер з Татарами самі!

Мовчали Поляки... тільки серцем боліли, передбачаючи неминучу собі смерть.

Почало ся бойовище. До вечера козаки погромили ліве вороже крило, а Татари розкололи середню ворожого війська і тільки німецьке паймане піше військо захистило короля і вратувало від татарської неволі.

Упала на землю ніч і припинила те велике бойовище. Спільники по всьому полю перемогли Поляків, і завтра Україна повинна була стати вільною.

В польському таборі не спали всю ніч і робили окопи. Навіть вельможні пани, що з роду не держали в руках лопати, тепер копали землю, засукавши рукави своїх аксамитових кунтушів, і за ніч навколо польського війська впростили добрі окопи.

Побачивши ранком окопи, хан рішучо зрік ся їх штурмувати, бо Татари ніколи не ходили в бій пішими. Доводило ся козакам кінчати розпочату справу самотуж.

Козаки не вважали на те, що Татари зрікли ся їм допомагати. За ніч сюди надій-

шов Богун, і всім козакам так ясно вже світила в очі зоря їхньої волі, що полки козачі пішли на штурм мов на весіле.

Чимало славних полягло по рівчаках окопів. але не встигло сонце стати на сніданок, як козакі були вже в середній окоп і счепили ся там з ворогом в смертельній боротьбі... От уже порубали вони вози, що нагородили лихи собі на оборону, вже задавили молодецьким утиском німецьке військо і бють ся вже з королівськими сердюками... Нарешті блищать вже Богунові й Нечаєві шаблі близько самого короля...

В сю річучу мить пролїнув могутий голос Богдана Хмельницького:

— Згода. пані брати! Згода!

Побояв ся гетьман гріха: щоб не вбили короля, або щоб не достав ся він невірним в неволю і, піднявши свою булаву до гори, припинив бойовище.

Недобре подякував король гетьманови: того ж дня почав він перемовляти ся з ханом про те, щоб той відступив ся від козаків, обіцяючи йому і данину платити, і все, чого він забажає. Хмельницькому ж він обіцяв лише автономію України в складі трьох воеводств: Чернігівського, Київського та Брацлавського. з окремим козацьким військом і з умовою повернути панам їхні маєтності.

Виходило, що значна частина Поділя й Волиня і вся Галичина й Покуте мусіли лишити ся на волю своїх неситих ворогів.

Хмельницький не згоджував ся на такі умови і вимагав повної волі всій Україні, разом з Галичиною й Покутем, по саму Припять, Вислу і Карпати, але лукавий хан побоювався придбати собі такого могутнього сусіду і обстоював на тім, що козакам досить того, що дає король.

Гетьман зібрав всіх своїх полковників на нараду, і коли Нечай з Богуном рішучо стали за повну незалежність всеї України і більшість полковників до них прилучила ся, то розлючений хан, довідавшись про се, погрожував Хмельницькому стати на бік короля, як що він не погодить ся на королівських умовах.

Таким чином гетьман був змушений згодитись на обмежену волю і до того не всеї України, без згоди на те своїх найблизших прибічників і без відома козацтва.

Через кілька днів вороги й спільники розійшли ся трьома сторонами: Поляки з королем пішли шляхом на Львів. Хмельницький на Київ, а хан з ордою через Поділля до Криму.

Жваво й весело вертало ся козацтво до своїх хат. Попереду війська кобзарі грали та у бубни били, а позаду козаченьки пісноті молодецькі виспівували, волю прославляли... Раді привитали побідників по містах та селах люди, а попи, під празникові голоси дзвонів, виходили козакам назустріч з хоругвами, військо святою водою покропляли, та

воздавали хвалу живим, а тим, що поклали свої голови за волю рідної країни, вічну пам'ять співали...

IX.

Рано сьогодні прокинувся Бахчисарай, а ще раніше ханський двір.

Вчора до Бахчисараю прибігли вістники з тим, що хан, переможець польського короля, випередивши своє військо, повертається сьогодні до дому. Мов палені бігали сьогодні з ранку по гаремі євнухи, причепуряючи покої та роздаючи ханським жінкам святоче убрання. Голосніший сьогодні, ніж звичайно, вигукували по мінаретах мули, чепурніший мели невольники ханський двір, а старший євнух власноручно витрушував килими й вибивав подушки з ханської софи.

Звістка про рішучу перемогу козаків та Татарів над Поляками і про визволене України досягла вже до Марини і болючо відбила в її серці. Зараз дівчина мовчки одягала на себе нове убрання, але слези мимоволі кропляли на те убрання пекущою росой.

— Про що ж ти, доню? — упадливо спитала Астара, допомагаючи Марині вбиратись. — Тепер те, чого ти бажала, здійснилося: твоя Україна вільна.

— Я з радощів, Астарочко! — не признала дівчина. — Тепер до рідного Бугу повертаються з походу козаки. Їх витають... грають троїсті музики... дівчата перестріва-

ють своїх милих... починаєть ся коханє...
весіля... співи... танці...

Марина не дõговорила і, впавши головою до подушки, почала ридати, як дитина.

— Чого ж ти, чого, Мариночко? Чого ще бажати? В твоїй країні щастє й радість!

— А я... ая Астаро? Мене немає там! Я тут в неволі, в чужій стороні. Я повинна зречн ся завтра своєї святої віри, побісурманитись, стати жінкою хана і навіки відцурати ся рідної України... І його зречн ся, Астарочко!.. Його... мрії своєї! Пожалій же мене хоч ти, Астарочко! Нема на світі моєї неньки... І щастє її, що не діждала вона сього нещасливого дня, коли дитина її, що вона вигодувала своїм молоком, що колисала в колисці, приспівуючи пісень, і хрестила на святий сон, зречеть ся того святого хреста й побісурманить ся.

Астара голубила Марину, як рідна мати, і потішала, як тільки могла.

— Не побивай ся, дитино моя! адже ти не з своєї волі! Ти бранка і хоч так, хоч сьак, а змушена дістати ся якомусь бісурманови на втіху. Доля вже твоя така нещаслива. Доля ж від Бога, а Богови корити ся треба!

Марина потішила ся, увійшла в себе і більше не виявляла словами своєї нудьги.

Опівдня прибув хан з везиром та Хамамбетом мурзою, на чолі чималого загону війська. Старший євнух, вибігши на двір, як і провожаючи, підставив ханови під ногу

своє плече і той зліз з коня. Тут саме мусїли заспівали по мінератах на намаз і хан пішов через двір свого палацу до найбільшої ханської мечетї.

Вечером хан завітав до покоїв Марини, а на другий день мулла читав над нею якісь молитви, і дївчина стала бісурменкою й жінкою хана.

Все се стало ся без нїякого змаганя з боку Марини. Вона додержала слова, що подала ханови, і перед муллою вдавала з себе байдужу до того, що він з нею робив, а з ханом поводи́ла ся ласкаво і вдавала з себе навіть веселу.

Після першої ночі спільного житя, з Мариною Іслам Гїрей ще більше закохав ся в неї, а що далї протягав ся час того житя, він все душе та душе пришивав ся до своєї молодой жінки, Газізі. Щоб догодити їй, він звелїв впорядкувати для неї окремі просторї покоїв в своєму палатї біля гарему. До тих покоїв був відокремлений невеличкий закуток двору з водограєм і кількома деревами, так що молода жінка мала можливість, по всяк час як забажає, виходити під блакитне небо й дихати вільним повітрям, а що-свята Маринї не заборонено було їздити ридваном з Астарою й євнухом по околицях міста. Сам хан приходив тепер в Марининї покої не тільки вечером, але й в день, і часто цілі години сидїв в її затишньому кутку, смочучи свій укоханий калян.

Так минув рік. Іслам Гїрей майже забув

про свій гарем і все більше звикав до покоїв своєї Газізі. Вона була тепер всесильна, і євнухи тремтіли з її погляду. Все робилося так, як вона того бажала, але бажання її були дуже невеликі: вона вимагала тільки, щоб біля неї завжди була її вірна служниця та щоб хан не дозволяв своїм підданцям чинити хоч і найменшу шкоду Україні.

Одного вечера, ранньої весни, хан прийшов до неї сумний і знервований. Марина зразу те помітила. Набивши йому і запаливши, як завжди, калян, вона сіла біля його ніг на подушці і почала допитуватись:

— Бачу, що мій добрий цар сьогодні невеселий, а через що се, того не знаю. Чи не гніває ся мій володар на свою маленьку дружину?

— О ні, світ моїх очей, Газізію! Чи можна ж гніватись на мою запашну квітку? Навпаки я прийшов до своєї любої дружиноньки, щоб знайти спокій в ясному погляді її очей.

— Що ж стурбувало великого хана?

— То справа не жіноча...

— Так як же бідна Газізія буде заспокоювати свого володаря, невідаючи про те що його стурбувало? І через що хан гадає, що Газізія не зможе подати йому пораду в його не жіночих, а у великих справах?

Хан підвів Марину за руку і посадив поруч себе на софу.

— Великий падішах, Газізію, вимагає

в своїм листі до мене, щоб я знова йшов з ордою на Польщу.

— Як? — злякано спитала Марина. — Хіба знову на Вкраїні війна?

— Гетьман давно просить мене йти йому на поміч, бо Поляки вже знова почали війну проти нього. Але чи повинен же я, прирочений хан Батиевого роду, бути на послугах гетьмана.

— Певно йому несила самому обстоювати волю України?

— А мені ж яке до того діло? І як на-смів він турбувати падішаха і принижувати мене, великого хана?

— Не гнівайся, великий царю, на гетьмана. В ньогож болить серце за своєю землею й за своїм народом, і любов до рідного краку примусила його вжити всіх заходів, аби захистити Україну від лютого немилосердного ворога. Поміркуй, чи не вчинив би так само і ти, колиб вороги обсіли твою землю?

— Нехай так, але я немаю ніякої охоти йти в похід.

— Владарю мій коханий!... — припала Марина ханови до плеча. Як що ти любиш свою Газізію — ти підеш... Ти подаш поміч моїм нещасним покривдженим землякам! Що ж буде, коли ляхи переможуть тепер Українців! Їх пекольній пімстї і краю не буде.

Марина милувала Іслама своєю малень-

кою рукою, обнімала за пліч, зазірала в вічі...

— Ти зробиш се, про що просить твоя маленька Газізія. Адже ти хвалив ся, що любиш її.

— Тим то мені й не хочеть ся покидати тебе. Газізію, що я тебе шалено кохаю.

В Марини блискавкою виникла думка й надія побачити свій рідний край, почути рідну мову і бути близько від свого милого. Вона пригорнула ся до хана і почала його цілувати.

— А ти не кидай мене, коли любиш... Візьми сою Газізію з собою, щоб вона мала можливість і в поході розважати і давати втіху своєму доброму владарю.

— Як? — здивував ся хан. — Ти не боїш ся їхати в похід на спеку, на дощі, на вітри?... Звичайно ми беремо в походи не жінок, а невільників!

— Ні, ні, я нічого не страхаю ся! Я не хочу розлучати ся з тобою на так довгий час!

Ханови подобало ся бажанє дружини. Він зрозумів його, як коханє до себе, повеселїшав, почав жартувати, і вони умовили ся на тім, що хан піде в похід і візьме з собою і Марину з Астарою.

Х.

На Україні тимчасом займала ся кровава зіриштя. Сойм в Варшаві не потвердив деяких точок Зборівської умови, а Хмель-

ницький з свого боку не мав можливости пернути панам їх маєтків, бо селяни не хотіли знов корити ся панам.

Богун, що був тепер полковником Винницьким, разом з Нечаєм, полковником Брацлавським, рішучо підтримували селян і допомагали їм зганяти панів з тих маєтків, де вони спромогли ся знов осісти, через межі ж своїх полків вони не пропускали на Україну панів узброєною рукою.

Пани скаржили ся королеви, той видавав від гетьмана смертньої кари непокірливим полковникам, а Хмельницький дорікав Богунови й Нечаєви про їхні вчинки в листах. Але полковники не корили ся.

— Коли ти, — писав Богун гетьманови, — намовляв через нас селян до повстання, то обіцяв їм волю. Де ж тепер буде та воля, як посадовиш на них знову панів? Що ж до Зборівської умови, то коли Поляки не додержали її і не пустили нашого владика в сенат, то й нам та умова виходить не обовязкова.

Тимчасом в Галичині й по тих місцевостях Поділя, Волиня й Поліся, що по Зборівській умові знова підлягали Польщі, пани почали з своїми кріпаками нелюдську розправу: непокірливим відрубували руки, виймали очи, садовили на ostrі палі. На Поділю панам не сила була підбити під себе непокірливих повстанців — „опришків” та „левенців”, але туди прийшли з військом польські гетьмани Каліновський та Ляндць-

коронський, вигубили й покалічили людей і так оселили панів по їхніх маєтках.

Упоравшись з Галичиною й Поділем, ті гетьмани з великим вже польським військом перейшли межу України і рушили на Брацлав, ведучи за собою кілька сот панів, щоб допомогти їм поселитись на Україні. Нечай не знаючи, що в ворогів дуже велика сила, похашцем кинув ся навперейми Полякам, не зібравши навіть до купи всього свого полку. В місті Красному він счепив ся з вдесятеро сильнішим ворогом, з усіх боків його оточили і славний полковник загинув там в бойовищі з усім своїм полком, заживши собі невмирущої слави, як лицар і повний оборонець волі українського народу.

Через кілька днів після кривавої ночі в Красному, Поляки так само несподівано напали й на Богуна в Винниці, але славний козацький ватажок не дав ся накрити мокрим рядном. Він заманив частину польського війська на лід річки Бугу і там потопив ворогів в зарані порубаних ополонках, від останнього ж війська відбивав ся в монастирі біля Бугу, аж доки гетьман надіслав йому поміч.

Побачивши, що Поляки зрадливо почали кїйну і довідавшись, що король знову збирає на козаків посполите рушенє, гетьман післав Джеджалія в Стамбул до султана просити помочи, а сам почав скликати козаків і поспільство, щоб знова всі, хто тільки має

силу, ставали до зброї та збирали ся до Чигирину. Про те на сей поклик гетьмана люди йшли вже не з таким захопленєм, як позаторік. Вони не встигли відпочити, а в богах навіть не позагоювали ся рани з часів попередньої війни.

На весні Хмельницький рушив з військом з Чигирину, а спільник його Іслам Гірей під той же час рушив з ордою з Бахчисараю.

Позаду татарського війська в обозі їхало два ридвани, заграбані колись Татарами в Польщі. Один з ридванів був для хана, хоч той і мало коли сїдав в нього, здебільшого їхав верхом з мурзами, в другому ж ридвані їхала Марина з Астарою.

Орда йшла не поспішаючись, щоб не стомлювати коний, а на ніч ставала рано, до схід сонця. Що вечера ханови й мурзам напинали намети, для Марини ж напинали окремих намет, поруч ханського. В своїому наметі хан порядкував військові справи й радив ся з мурзами, почував же він в наметі жінки, на ліжку, що складало ся з килимів та подушок

Марина чула себе щасливою. З ранку до вечера вона бачила Божий світ: з початку походу безкраї розлогі степи Дикого Поля, а далі веселі гори України, з прозорими річками та з зеленими байраками. Орда йшла недалеко Бугу, Чорним піляхом, і хоч не потім бої річки, де жила Марина, але все таки країною цілком їй рідною.

Обабіч шляху густо стояли села, з любими біленькими хатками, що їх Марина так довго не бачила, з кучерявими вишневи-ми садками та з довгокрилими вітраками. Все се було таке любе та миле, серцю Марини, що вона мліла з солодкої втіхи. Трапляло ся рідвану перетнути селом, вулицями, де на тини сипали ся здивовані діти, а матери, вхопивши їх на руки, носли геть і ховали по льохах, страхаючись Татарів, хоч ті на сей раз не чинили їм і найменшої шкоди. Марина чула ту рідну мову і, здавало ся, сама жила рідним життям.

Вороги зійшли ся біля січок Стир та Плишівка, але і Хмельницький, і хан побачили там те, чого не сподівали ся: в Поляків було зібране величезне військо з 300,000 вояків, про те як в спільників мало ся тільки 100,000 Татарів та 80,000 Українців. До того ще у Поляків було кілька сот добрих гармат, в козаків було їх кількадесять, а в Татарів ні одної.

Хан зразу зрозумів, що перемога буде по стороні короля, і зважив за краще похити Хмельницького і обміркував тільки, як би зробити се так, щоб Хмельницький не догадав ся про зраду, не поскаржив ся султанови і не пімстив ся на ньому. Ся думка ще більше зміцніла ся в ньому, коли вечером до нього прибули післанці від польського короля і почали умовляти його відступити від козаків, обіцяючи йому великий окуп.

— Чи годить ся ж мені вигубляти своїх людей за Україну? — міркував хан. — Як що козак и мають рацію віддавати своє житє за волю своєї землі, то мої Татари не мають до того ніякої рації. Далеко розумнїйше я зроблю, як візьму з ляхів окуп і відведу орду цілою до дому. А християни нехай собі змагають ся. Зрозуміло, що король погромить Хмельницького; так йому й треба, щоб не лїз до султана та не робив з мене свого підручника. А поки Поляки кінчатимуть козаків, я безнечно поверну ся з ордою до Криму.

Розміркувавши так, хан згодив ся взяти від Поляків окуп і сказав післанцям, що завтра Татари тільки вдаватимуть наче бють ся і ще до півдня покинуть козаків.

Марина знала, що в хана були королївські післанці, і коли він, покінчивши справи, прийшов вечером до неї, вона почала допитуватись, про що в нього була розмова з Поляками. Хан знервовано відповів, що то таємні військові справи і не годить ся їх нікому розказувати.

В серці Марини виникло зневірє. Вона зблїдла на виду, але, перемігши себе, покїрливо спитала:

— Я певна, що мій любий володар не покине свого спільника в пригоді, бо то було б не по лицарському.

— Той спільник, — роздратовано скрикнув хан, — замість того, щоб порядкувати

військом, пиячить. Я вчора був в нього, але він лежить як колода. В него, кажуть, зрадлива жінка і він з того не!

— Владарю мій! — почала Марина, намагаючись бути ласкавою. — Через те ще дужче треба Хмельницького пожаліти й допомогти йому. Уяви собі, як би тобі було, колиб я тебе зрадила?

— Що? — грізно насунив брови хан. — Ти не знаєш що говориш!

Марина мовчки повернула ся від хана, а той схвилюваний ходив по наметі і вигадував, як би краще заховати свою зраду від дуже цікавої дружини. Згодом він взяв її за руку.

— Не бій ся, я не відступлю ся від снілки з козаками, але становище наше зле. Ляхів в двічі більше ніж нас. я навіть бою ся лишити тебе на ніч в таборі, бо завтра буде таке бойовище, якого світ ще не бачив, і невідомо, що судить для нас завтра Аллах. Буде безпечнійше їхати тобі зараз далі від табору і від бойовища.

Марина намагала ся було сперечатись, але хан ляснув в долоні і звелів євнухам відвезти Маринин намет мильо назад, а для безпеки оточити його кількома тисячами вершників.

Зневіра ще дужче опанувала Мариною, і не встиг хан вийти з намету, як Марина поклікала Астару.

— Астарочко, голубко! Нас зараз не-

ревезуть геть з табору, а поки ще не рушили, ти зроби мені велику послугу!

— Рада тобі догодити, дитино моя!

— Чи бачила, Астарочко, де стоїть козацький табір?

— Бачила.

— Знайдеши його поночі?

— Знайду — знайду, а тільки він дуже далеко.

— Ну, що ж робити... Непремінно треба віднести лист до мого Івана!

— Ой, доню!... Та мене ж вартові піймають!

— Я ось дам для татарської варті перстень хана, а для козацької перстень мого Івана. Він так уславився, що його всяк козак знає.

— Ну, і що ж далі?

— Ти тільки віддай лист Богуневі і зараз повертайся, а як що мене вже не застанеш, то тобі шлях покажуть. Тебе ж євнухи вільно по таборі пускають.

Астара почала убирати ся, а Марина взяла оловець і написала:

„Бережи ся, Іване, зради. В хана були німцани від короля і про щось з ханом умовляли ся.”

— Астарочко, кохана!... — говорила Марина, доручуючи циганці листочок. — Коли б сей клаптик наперу потрапив до рук ханови, то мені була б за него смерть!

— О, не бій ся, доню! Циганка вміє ховати!

— Та скорше, Астарочко! як що до світу не передаш, так мерщій вертай ся.

Астара вийшла від Марини і зникла поміж наметами. Вона бігла непомітна, мов чорна кітка в темряві ночі, викручуючись поміж кіньми, шатрами й огнищами. Табор уже потишив ся, голоси самовкли, тільки де-не-де чути було, як татарський вояка острив на завтра шаблю, або опоряжав коня.

Астара бігла попри ряди огнищ на північ, довго, поки стало духу, далі йшла ходю. після того знову бігла і знов йшла, а обабіч неї все біліли шатри татарського війська і здавало ся, що їм не буде й краю. Але нарешті край той знайшов ся: вона вибігла на вільне поле, а за ним побачила оддалеки високі намети козацького табору.

Астара огляділась і вжахнула ся: на сході вже почало благословляти ся на світ.

В козацькому таборі її зразу спинив вартовий.

— Куди біжиш, циганко? Стій.

— Скажи, козаче, де мені знайти полковника Богуна?

— Ого-го! Дуже швидко! Так я тебе й пустив би до Богуна!

Астара показала вартовому Богунів перстень, і тоді той пустив її.

— Тільки далеко тобі, тітко, — сказав він. — Отсе, де ми стоїмо, ліве крило табору. Тут Джеджалій кермує. В середині за ним буде військовий осавула Гурський за стар-

шого, а Богун аж на правому крилі. Де схід сонця, мабуть не добіжиш.

Циганка знова побігла, обминаючи вози й намети. Тут табор вже прокидався і козак цілими ватагами сновили між табором і Іллянцівою, напували коний. Поки Астара добігла до середини табору, там козак вже узброювалися і лавами ставали поперед наметами, а на зустріч Астарі сунувся великий натовп з хоругвами й хрестами в руках. Налякана циганка забігла за віз і звідти виглядала, поки той натовп проминув її.

То попи і ченці несли хоругви благословляти військо у бій. Попереду всіх, верхом на коні їхав грецький, коринфський, митрополит Іоасаф. Він був в золотому тканім митрополичім уборі, з мітрою на голві та з хрестом в руці.

— Братя мої, вояки Христові! — промовляв він до козаків. — Стійте як один за віру православну, а Господь з високого неба буде вам помагати і заступати. Не страхайтеся вмерти за віру батьків наших, бо душі ваші ангели візьмуть на лона свої і понесуть до престолу Божого!

Козаки лавами урядили навколішки, а митрополит покропив їх святою водою.

Ліждавши, поки процесія пішла далі, Астара побігла до правого крила козацького табору і нарешті досягла до намету Богунів, але було вже запізно: Богунів вже не було в наметі, він повів уже свої полки на ворога.

Знесилена і щоголомшена розлукою, що не виконала доручення коханої господині, Астара впала на землю і через якийсь час тільки пішла назад до татарського табору.

XI.

Зійшло сонце 20 Червня, 1651 року, але промінь його не сяяв, а був запятий хмарами, не мов умисне не хотів бачити того, що мало зараз скоїтись.

Ворожі війська, кілька оком глянь, мов саранча вкрили широчезну долину, збиваючи копитами коний велику куряву. Поміж лавами ворожих військ, відріжняючи їх одно від другого, лишилася тільки недуже широка зелена смуга степу, простягнись між ними немов річка між двома берегами. З одного боку тої зеленої смуги стояли блискучі польські полки з безлічною різнокольорових прапорів; з другого боку, на півночі — сині козацькі чумарки та білі і жовто сірі татарські халати.

По середині козацького війська стояли в три ряди сковані поміж себе ланцями вози. З тих возів складав ся великий чотирокутний, рухливий табор, а в середині того табору щільним натовпом стояли піші козаки. Сей чотирокутний табор мав віхати в середину польського війська і розколоти його на двоє, а кілька комонних полків мусіли вскочити в ту розколину і бити ляхів з боків.

Тим рухомим табором кермував ві-
ковий осавула, шляхтич з Кііва, Гурський.
До нього, як і до шляхтича Виговського,
Хмельницький мав велике довіре, не знаю-
чи, яка гадина сиділа в тому недолянику і не
догадуючись, що Гурський вже понадив ся
на польську принаду і умовив ся з другим
зрадником, зшеклим ворогом України, Яре-
мою Вишневецьким, щоб згубити козацьке
військо.

Богун кермував правим крилом козаць-
кого війська і стояв недалеко від річки Сти-
рі, чекаючи гасла від гетьмана, щоб вдарити
на ворога. Козаки його знервовано погляда-
ли на блискучих ворожих гусарів і також
нетерпеливо дожидали гасла. Нарешті в
середині козацького війська вибухнула гар-
мата... то й було гасло від гетьмана.

Нобачивши, що середина козацького
війська з табором рушила ся, Богун махнув
перначем до своїх комонних полків.

Застогнала земля під копитами коний,
заголосили сурми і, наставивши на ворогів
острі списи, козаки мов бурхлива хвиля,
широкою лавою вдарили на ляхів, настром-
ляючи їх на зелізо, скидаючи з коний і роз-
допчуючи на землі.

Заревіли з польського боку сотні гар-
ман і заховали своє військо сивим димом,
але Богунові козаки не вважали на ті пе-
кольні вибухи гармат і на гудіне бомб, а все
глибше та глибше відали ся в ліве вороже

крило. Не встояли проти їхнього наскоку блискучі польські гусарі і показали хвости своїх коней, не витримали наскоку й улани польські, в ристіч розбігло ся різноманітне посполите рушенє.

Мов бурлива річка вливали ся козаки в середину лівого польського крила, притискаючи його до річки, аж поки здібали ся з німецьким військом. Люто вдарили козаки й на нього, але Німці стояли мов непорушна скала, захистивши польські хоругви, що тим часом знова почали упорядковувати ся.

Обернув ся під той час Богун до середини козацького війська і віри надійняв очам: по полю мов несамовиті бігали волі з возами розірваного табору, роздавлуючи недобитих козаків, хоругва Вишневецького маяла глибоко в середині козацького війська. Там стала ся ганебна, зрадницька подія.

Рушивши з табором на Полякіз, Гурський після свого хорунжого на правий бік табору сказати, щоб надержували передній риг в праву руку і зараз же післяв другого козака на лівий бік з наказом надержувати передній риг в ліву руку. Через ті зрадницькі накази, ланцухи, що ними були вози поміж себе сковані, почали напружати ся й рвати ся, а вози роздирали ся на двоє. За кілька хвилин четверокутний табор розірвав ся на двоє, і спільник Гурського Вишневецький відразу вскочив з шістьнайцять полками королівського війська в середину

табору і розбив його на шматки. Разом з тем Гурський втік до польського короля, лишивши середину війська без керманпча.

Покинуті Гурським козацькі полки, під проводом своїх полковників билися завзято, не шкодуючи життя, але в великій боротьбі відвага окремих вояків небогато значить, і, не маючи загального керманпча, козаки гинули під натиском ворогів і полки козацькі тонули, як страшні свічки.

Слідом за Вишневцем в середину козацького війська вдерся з кільканадцять полками ще й Конецьпольський і, збите конитами поле ще дужче залилося козацькою кров'ю.

Деж був гетьман, що не дав середині війська другого ватажка? Він гнався за ханом. А хан? Хан, почувши з ранку показне бойовище, зразу ж повернув свого коня назад і звелівши мурзам відводити Татарів до Дубна, поскакав геть з кривавого поля, покинувши своїх спільників ворогам на поталу.

Хоч і талеко від свого війська, але Хмельницький таки дігнав хана:

— Зглянься на Бога! — гукав він ханови. — Щож ти зі мною робиш! Заверни орду до бою! Ще ж бойовище тільки розпочалося. Доля ще зглянеться на нас! Ми ще переможемо!

Але хан не хотів його й слухати, а коли гетьман почав йому дорікати, то Іслам

Гірей звелів його арештувати і повіз з собою до Криму.

Розірване на двоє, козацьке військо лишило ся само проти в четверо сильнішого ворога і до того без гетьмана, без військового писаря, що також був при Хмельницькому, і без військового осавула, що зрадив. Вже видно було що змагання козаків даремні, але Богун не стратив віри в козацьке завзяте й міць козацького духа. Побачивши, що стало ся в середині козацького війська і в таборі Татарів, він лишив проти лівого ворожого крила два полки, а з трьома зважив ся йти на поміч середині.

— Брати мої любі! Лицарі завзяті! — гукнув він до своїх козаків. — Покинули нас зрадливі спільники бісурмани. То й найкраще, бо негодило ся нам з невірами брататись. Тепер не бісурмани, а сам Милосердний і його святі будуть нам спільниками і допоможуть нам оборонити свою волю. За мною, панове товариство! Кому судило ся вмерти, того смерть і на ліжку знайде, а кому не судило ся, то ні куля, ні шабля не візьме!

Розгорнувши козаків лавою, Богун несподівано й грізно, мов Божа кара, вдарив в бік полком Вишневецького й Консоцьпольського. Вихором летіли за своїм ватажком козаки, липаючи позад себе купи ворожого трупу.

В ворогів збив ся гармідер. Вони не

розуміли, звідки наскочили на них козали і кілька їх, а бачили тільки запальне козацьке завзяте, що несло їм смерть.

Спинилися польські полки і відкинулися назад, як полохлива отара, побачивши вовка... Ще оден такий наскок і перемога буде на боці козаків... Але заблудилася сьогодні козацька доля: не розгляділи за курявою пушкарі середних полків, що то біжать лавою їхні збавителі козаки, думали, що то нове вороже військо, і почали громити Богуніві полки з гарматів...

Тяжко засмучені подіями сього нещасливого дня, козаки відійшли над вечер bli-
зше до річки Пляшевої і, не вважаючи на втому, почали окопувати ся і лагодитись на завтра до нового бою.

На другий день польське військо почало облягати півколом, козаків притискаючи до річки.

Джеджалій, що йому гетьман передав керманіцтво, почекавши день, скликав вечером козацьку раду. Всі нетерпеливо виглядали Хмельницького, але його не було, і ніхто нічого про нього не чув. Козацтво хвилювало ся.

— Гетьман зрадив і покинув нас ворогам на поталу! — гукали козаки. — Обберімо нового гетьмана! Впобрали таки Джеджалія. Він зразу ж післав до короля післанців просити, щоб Поляки помприли ся на Зборовських умовах, а щоб вороги не подумали,

що козаки їх налякали ся, Богун вдарив з козаками на окопи, що Поляки почали вже нашіпати проти козацьких.

— Гине козацька слава, пани — брати! — гукав він до козаків. — Ратуймо її.

І козаки чесно ратували свою славу. Мов блискавка, налетіли вони на нескінчені ворожі окопи і почали кривавий бенкет. Всі випереджають один другого, щоб більше вбити ворогів, але за всіх прудше летить конем Довбня, і ворожі голови, мов спілі кавуни, репають ся від його важкого келепа. То він промщує шлях своєму побратиму полковнику Богуну, що піднявши до гори шаблю, на чолі трьох полків, забігає тенер здовж окопів і впинчує ворогів... І славно скінчив ся сей день для козаків: полягло по за окопами більше двох тисяч Поляків.

Під той саме час Джеджалій водив другі полки за річку Стія, але там козаки здобали не Поляків, а Німців, і як не наїдали на них, а не вибили з шанців, і мусіли повернутись на свій бік.

Щоб помститись на Німцях, Богун, діждавши півночі, коли Німці втомлені бойовищем поснули, перебрив з двома сотнями охочих козаків через Стир, увійшов потайно в шанці і поки одна сотня з Довбнею на чолі колола та вбивала сплячих Німців, лядських прислужників, він зняв з окопів три гармати і перетяг їх з другою сотнею козаків на свій бік річки.

Тим часом Німці почали прокидатись, зарешетували на гвалт і почала ся колотнеча.

— Повертай козаків на сей бік! — гукав Богун Довбні.

— Ще раз вертай ся за гарматами! відгукнув Довбня. — Ми вдержимо Німців!

Богун ще раз по пояс в воді перебрив через річку і ще раз зачепив і потяг з своїми козаками три гармати, але Німців підняло ся вже кілька сот і вони почали утискати сотню козаків.

Люто довбас Німців Довбня по ребрах та по головах своїм келепом, відходячи помалу з своїми козаками до річки.

— Перетягли! — почув ся Богунів голос. — Скачіть в річку, а ми будемо бити Німців з рушниць!

В сю мить Довбня так вдарив якогось Німця келепом, що келеп вирвав ся йому з руки і впав поміж ворогів.

— Келеп, келеп! гукав Довбня до товаришів.

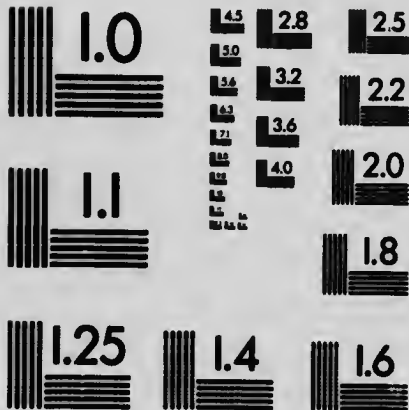
— Келеп вирвав ся! Не дайте, діти, ворогам на поталу мого келепа!

Козаки знову наперли на Німців, кількох вбили, і Довбня захопив був свого келепа, але в сю мить Німець врубав його шаблею по правій руці і розрубав її до маслаку, Співивши зуби, Довбня захопив келеп лівою рукою і, відбиваючись від ворогів, потяг з козаками до річки і перебрив її під за-

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

хистом Богунової сотні.

Вертаючись до табору, заспокоєний вдачею щасливого дня, Богун згадав про Марину і йому замануло ся її бачити. Козак не знав, що його наречена була тут біля него, на сему самому зеленому політоту чер кровію полі. Зрада хана відмінила ставище його нареченої.

— Хан зрадив умови... — міркував Богун. — Він порушив спілку з нами і тим зробив Марину вільною від її слова. Вона тепер може покинути хана і повернути ся в рідну країну.

Сї думки вкинули в серце Богуна надію на можливість повороту Марини до нього, і він оживши душею, почав дивитись на світ иншими очима.

На другий день до табору повернули ся від Поляків двох з післанців Джеджалія і принесли дуже лихі вісти: Поляки вимагали, щоб козак неперне за все віддали їм свої гармати, далі, щоб видали всіх полковників, а самі щоб віддали ся на милість короля. Друга звістка була про те, що третій козацький післанець, полковник Криса, зрадив і передав ся до ляхів.

Вдарили козак в котлі, скликали раду, почали хвилюватись. А тут ще під той саме час привезли до ляхів великі гармати зі Львова й Замостя, і вони розпочали таку пальбу на козацький табір, що і на раді ледви можна було чути голоси. Богато з коза-

ків і всі посполиті, що ніколи нечули такої пальби, схибли духом і згоджували ся просити милосердя.

Почувши вигуки легкодухого селянства про згоду, Богун зблід на виду. Його серце наповняло ся страхом за те, що тут, під Берестечком, можуть бути знищені здобутки всього великого повстання. Так нехай же, він, Богун, краще умре, а не допустить, щоб кров братів, що три роки проливала ся, загинула марно і не лишила по собі ніяких наслідків. Він вийшов на середину кола і вклонив ся товариству.

— Дозвольте, панове товариство, слово сказати!

— Говори, будемо слухати — почуло ся з натовпу, і козаки натиснули ся.

— Славне лицарство! Чи можна ж нам тепер мати надію на почесну згоду з ляхами, коли вони бачуть свою перемогу? Віддати себе на милість... та хіба ви не зпасте панської милости? Запряжуть вони знову вас і дітний ваших в ярма тай будуть вами землю орати, будуть батогами вас підганяти та бидлом звати, ще гірше, як передше було. Чи на те ж ми кров свою промиваємо вже три роки?... Чи на теж поклали свої голови тисячі товаришів наших, славних лицарів, щоб ми, легкодухи, знову віддали Україну в неволю? Що таке є жите людини, навіть жите десяток і сотень тисяч людей в порівнянню з житем і з існуванем всеї

країни? Не ляхи нам страшні і не вони нас перемогли... Згубив нас зрадливий спільник та наші перевертні-недоляшки... Тепер король непереможний, бо зібрав собі на поміч і Німців і Угорців, але вони не все будуть коло нього. Ліпше ми вчинимо, коли вийдемо звідси по ворожих трупах, а як ні, то хоч і всі поляжемо головами, а тільки щоб не робити згоди тоді, коли ми у найгіршій, яке може бути, становищі. Не губіть же, пани брати, козацької слави та волі наших дітей і не ставайте до згоди з ворогом. Нехай не вмирає козацька слава!

Навіть страшного реву гармат нечути тепер стало за вигуками козаків:

— Не погубимо козацької слави! Бити ся будемо до загибелі! Гетьманом Богуна!

Богуна закидали шапками, і він згодився бути гетьманом, але тільки наказним, поки вернеться Хмельницький.

Сім день після того бився Богун з ляхами неуспішно. Він забув, що то є сон і що то значить спочинок. Він брав польські окопи, леував їм гармати, винищував несподівано цілі хоругви і при тім завше водив в бій козаків сам. Поруч нього падали сотні товаришів від куль і шабель, він же був цілий і здоровий. З сих днів Поляки почали клясти Богуна, як найлютішого ворога, а козаків почали дивитися на нього з острахом, вважаючи за характерника, через те що його не брала ні куля ворожа, ні шабля.

Богун знав, що йому не перемогти Поляків, бо військо в нього було тепер в п'ятеро менше, ніж в ворогів, і до того цілу третину його війська складали селяни з косами, що були не тільки цілком не придатні до великого бойовища, але при тому становищі, в якому опинилося козацьке військо, вони йому заважали. Через те Богун зважив за найліпше вибитись з облоги і йти на Україну.

На восьмий день облоги Богун довідався, що погоничі і всі селяни без його відома збирали чорну раду і умовилися там, щоб захопити несподівано його самого й всіх полковників і видати ляхам, се б то вчинити те, що було зроблено під Кумейками.

Богун не розгнівався.

— Не розуміють, що чинять! — говорив він, зібравши полковників. — Але я розумію їх: вони бояться, що поки ми тут гаємо час, там на Україні наші зрадливі спільники, Татари, забирають їхніх жінок та дітей в неволю.

На нараді полковники вирішили не гаяти більше часу, а завтра ж робити через Пляшеву й через болото три мости, або греблі, і за день такі греблі були зроблені з возів, кухонь, всякої деревини, лантухів, кожухів, і в усякого збіжа.

До ночі греблі були закінчені, але Поляки довідалися про заміри Богуну і післа-

ли Ланцкоронського за річку Пляшеву, щоб заступити козакам шлях. Становище Богун було дуже тяжке, але він зважився пробити собі шлях зброєю: викотив на греблі по дві гармати і звелів стріляючи посувати їх в перед, а за гарматами йти козакам.

Бойовище почалося вночі. Богун перепускав через греблі по черзі то піші, то кінні сотні, і ті зразу за гроблями ставали до бою. Було темно. Поляки стріляли наосліп і до ручного бою ставали неспішно, до тогож козацький ватажок скоро притиснув їх до болота і вони пішли в рости.

Відігнавши ворогів, Богун знова вернув до гребель і звелів придержати комонних козаків, а скоріше перетягати всі гармати та пропустити піше військо. За якийсь час перетягли всі 58 добрих гармат, а 28 попсованих покинули. Слідом за гарматами посунулися піші козаки, а передсвітом рушили й комонні. Богун, доручивши переднє військо Джеджалієви, сам був ввесь час біля гребель, доглядаючи, щоб козаки не товпились і не поспували гребель.

Світом де Богуна наближився Влучак.

— Що ж се ти, гетьмане, покинув військові хоругви?

— Ні, — відповів Богун, запорожські хоругви я всі забрав, а ті, що жаловані нам польськими королями, покинув умісце, бо негодить ся нам шанувати хоругви того, з ким воюємо. Нехай ворог наш, король, бере їх собі назад.

— Владика ще лишив ся в таборі! — обізвав ся до Богун полковник Пупкаренко, переходячи греблю з своїми полтавцями.

Богун післав за митрополитом, але той відмовив ся, сказавши, що перейде греблю останнім.

Поспільства Богун ще не переводив, бо світом напереді знову почула ся пальба, і там потрібне було добре узброєне військо.

Давно вже встало сонце, але був туман і в головному ворожому таборі досі не знали про те, що Богун вже виходить з усім військом. До десятої години він перевів через греблі 47.000 козаків, і лишив в таборі тільки 3.000, щоб захищати поспільство. Ті три тисячі з своїм полковником Нечинайлом мали перейти останнім.

Прийшла паренті черга і на селян. Їх було в таборі майже 25.000 чоловіка, і Богун мав надію, що за дві години вони перейдуть всі.

В сей день було саме Петра і селяни вже сіли в таборі розготовлятись, коли від наказного гетьмана прибіг післанець з наказом рунати їм до гребель. Поспільство не хотіло кидати обіду і не рушило ся з місця. Щоб прискорити справу, необачний післанець хотів налякати селян і гукнув:

— Та вже ж где військо й старшина на тім боці. От зараз ляхи всіх вас поріжуть!

Почувши такі слова селяни зробили страшенний бенкет, неначе вже їх справді

ріжуть, хоч з боку Поляків не було досі жадного пострілу, і кинули ся величезним натовпом як сполохана отара, до гребель. Біля гребель вони давили один другого: задні сніхали передніх прямо в річку мимо гребель, а на самих греблях збивали один другого до долу, давили погами, скидали в болото... Даремне Богун гукав їм з того боку, що ніхто за ними не женеть ся, стратили розум з переляку, і от ті греблі, що витримали вагу гармат і цілих полків кошового війська, тепер не встояли під вагою безладного патовну і почали поринати в болото.

Тим часом Поляки, почувши несамоушній галас пострілів, наблизились і побачивши, що в козацькому таборі такий гармідер, вдарили на козацькі окопи.

Полковник Нечитайло хоч і знав, що з трьома тисячами козаків він не зможе вдержати ворогів, про те відважно перестрів їх на окопах, зваживши краще вмерти, ніж покинути селян без оборони. Козаки привитали ворогів кулями з рушниць, а далі хрестили ворогів снісами й шаблями. Вони били ся як леви, почувавши велику вагу свого обов'язку, і гинули один по другому, віддаючи своє життя за дорогу ціну.

Владика Іоасаф ходив по таборі з хрестом, умовляючи селян не давити і не топити один другого, в річці, а йти назад та обороняти разом з козаками окопи. Чимало було таких, що послухали його слова, але

було вже завізно: десятки полків польського війська вже задавили оборонців і почали різати українських козарів. Ніякі благання про милосердіє не помагали, ляхи різали навіть погоничів, некарів і кухарів, витягаючи їх з під возів...

Збили ся українські недобитки з козаками коло владки і той піднявши хрест, благословив їх на смерть. Всі полягли козарі, віддав Богу душу разом з ними і владика Іоасаф, порубавши шаблями ворогів православної віри.

Небогате слави придбали собі Поляки Берестечком, бо вони вигубили тут більше двацяти тисяч неозброєних селян, озброєних же козарів, що мали чим оборонятись за всі вісім днів бойовища під Берестечком, загинуло не більше як десять тисяч.

Богун визволив козацьке військо з під Берестечка, але воно було без обозу і без харчів. Харчуватись від мешканців, ідучи великим військом, було неможливо, і через те наказний гетьман пустив козарів іти ріжними шляхами, наказавши всім зійти ся до Білої Церкви та до Маслового Броду.

XII.

Коли Богун вийшов з облоги, між ним і ханом було дев'ять днів походу, прі те, знаючи, що з великим військом хутко іти неможливо, він мав надію скоро дігнати ха-

на. При Богунови були Влучак, Довбня з перевязаною рукою і кілька сот козаків; з ним же була й військова скарбниця: шуфлядка з чотирма мішечками червінців.

Шлях, що ним сунула ся орда, добре визначав ся трунами коней, і сілою чорних крюків, що злетіли ся до сього шляху з усьєї України. Два тижні, перемінюючи коний, Богун гнав ся сям шляхом за ханом і на третім тижні нагнав його в Костянтинові.

Від Берестечка до самого Костянтинова всі татарські гареми везли попереду війська, і Марина два тижні не бачила хана. Тільки добігши сюди, хан увпевнив ся, що погоні не буде і зважив ся відпочити і побачитись з жінкою.

Марина зустріла його непривітно. Вона знала, що хан з усією ордою покинув козаків, знала й те, що він взяв в полон Хмельницького, й військового писаря Впговського, і те навіть чула, що він має думку віддати гетьмана і писаря королеви в бранці під Берестечком. Молода жінка два тижні боліла душею за долею України, що мала знова лишити ся без гетьмана, і вже кілька разів послала до хана листи з просьбами дігнати її та дати можливість побачитись з ним, але все було даремне: хан, хоч і дуже пудьгував ся побачити ся з нею, сподівався, що Марина буде вимагати, щоб він вернув ся до козаків під Берестечко, тепер же поворот був вже неможливим, і він наважив ся побачитись.

Хан увійшов в захистний, розкінтий намет своєї жінки, вдаючи з себе байдужого до того, що було, і навіть веселого. Після привітання він сів на складену з подушок софу і хотів посадовити жінку собі на коліна, але Марина вишрочала ся, сказавши, що перше, ніж жартувати, вона хоче почути від хана, що саме стало ся під Берестечком, бо від сего залежить те, чи бути їй надалі дружиною хана, чи мати його за ворога.

— От же я так і знав, Газізію, — почав Іслам, — що ти тут на мене ремствуєш, а про те я ні в чому певний. Я розкажу тобі все, як було. Поляків було далеко більше ніж Татарів та козаків. Узброяні вони самоналами й гарматами, мої ж Татари списами та сагайдаками; з козаків же половина мала в руках тільки коси. Як же було нам з Поляками змагатися? До того ж в козацькому таборі зразу стала ся зрада, а мої мурзи, побачивши ту зраду, подумали, що козаки навмисне піддають ся Полякам, щоб спільно з ними вигубити Татарів. От мурзів і захопив жак такий, що вони кинули ся, хто куди, а за ними й вся орда. Невже так ти, моя люба, гадала, що я, славний лицар і нащадок великого Батия, своєю охороною поклав би на свою голову таку ганьбу?

Остатні слова зробили на Марину вплив.

— Справді, — міркувала вона, — не може цар своєю охотою зажити собі такого сорому, щоб втікати з бойовища.

Марина гвинула на хана ласкавійше і сіла поруч.

— Ну, а на що ж ти забрав від козаків гетьмана саме під той час, коли він був там найбільше потрібний?

Хан трохи замішав ся, але почав викручуватись.

— Сам він до мене приїхав і заїхав зо мною аж за мілью від свого табору. Як було мені пустити його самого, коли Поляки зразу ж оточили козацький табір з усіх боків? Півкий господар не пустить свого гостя на видиму небезпеку.

— Ну, а тепер чому його не пускаєш? Та ще я чула, пеначе ти хочеш видати гетьмана королеві!

— Дурниці се, Газізію! І на думці не мав я його видавати. Мені потрібні гроші, щоб викупити моїх мурзів, що вкочили в бранці, а позаяк в сьому винен Хмельницький, я й вимагав, щоб він дав мені гроші на викуп мурзів.

Речі хана здавали ся Марині щирими, і вона все більше заспокоювала ся.

— Ну, от бачиш, моя зоре ясна! — весело говорив хан, радіючи, що вліпв ся таки на сухе. — Ти хотіла їхати з військом, щоб мене розважати, а замість того дорікаєш мені і гніваєш ся на мене тоді, коли мене спіткала недоля і мені й без того гірко.

Марина почула себе трохи винною і,

поклавши йому руку на плече, сказала ласкаво:

— Ну, пробач мені, мій владарю, коли я винна. Ти знаєси, як болять моє серце за рідним краєм. А ти все таки нести гетьмана — він тобі гроші й так віддасть!

— Не тільки що нуцу, навіть знову допоможу йому перемогти Поляків. Я від спільки з ним не відрікаюся.

Марина повеселішчала, почала шуткувати з ханом, наблила йому, як завжди, каляп і сіла на подушках біля його ніг, як те він дуже любив.

На другий день до Костянтинова прибув Богун. Тяжка й сумна була його розмова з гетьманом. Почувши, як загинуло посільство на очах Богунів біля гребель і як Поляки вирізали всіх, навіть неубросних селян, Хмельницький занепавав, як дитина: звістка ж про те, що військо зовсім не має обозу й харчів, дуже його стурбувала. Тут же українські ватажки після наради стали на тому, щоб з ляхами не миритись, поки не буде унорядковане військо, маючи на увазі, що коли під рукою гетьмана буде військо, то й умови згоди з Поляками будуть легкі для України.

В той же день Богун перебалакав з ханом, заплатив йому за Хмельницького й Виговського вісімдесять тисяч талярів, і хан зразу почав поводитись з гетьманом не як з бранцем, а як з спільником. Впрягаючи його

го від себе, він дав гетьманови на почет п'ять мурзів, а Богун дав сотню своїх козаків, і з тим Хмельницький поїхав на Паволоч і далі, на Корсунь, збираючи військо, Богун же другого дня мав їхати до своєї Вишніці скликати козаків з Поділя і з ними йти до Білої Церкви, куди мали зібратися козаки з під Берестечка.

Про те, що Богун в Костянтиніві і був в хана, зараз же довідала ся Астара, а через неї й Марина. Молоду жінку, обхопило бажання побачити милого, що був так близько в сусідньому наметі.

— Се ж не буде зрадою ханови, — упевняла себе Марина. — Мені б тільки глянути на нього і більше нічого. Я й з того булаб щаслива.

— Астарочко, голубочко... — принала Марина до своєї вірної служниці, — хочу глянути на милого!

— Що ти, що ти, Газізію! Схамени ся!

— Мені б хоч одним оком!

— Одним оком?... Ну давай зробимо в наметі дірочку і як він буде йти від хана, ти зможеш його бачити.

— Ах, аж, як славно! — аж заплескала в долоні Марина. — Зараз давай ножика і проріжемо намета!

— Тільки обережно, Газізію — спиняла циганка. — Помітять євнух — буде погано.

Марина довго стояла поміж полами намету, принавши оком до маленької дірочки,

і таки діждала, поки Богун вийшов з ханського намету. Тепер вона уняла ся в нього своїм оком і їй здавало ся, наче вона увійшла в свого милого і йде разом з ним... От він озирнувся раз і другий... Обвів очима навкруги і зник за наметами.

Марина бліда як крейда, хитаючись наблизила ся до софи і вняла на неї.

— Що тобі? Що? — допитувала Астара, прихиливши до своєї господині.

— Як він постарів... Якій він змучений!...

— Не диво же. Кілько турбот він зазнав! Кілько день, мабуть, не злазив з коня, доганяючи нас!

— Ні, не сама втома відбивала ся в нього очах... — говорила Марина задумано.

— А що тобі здавало ся?

— Нудьга в нього в очах. Нудьга його постаріла! Астарочко, мені того не досить, що я бачила його... Поки не бачила, мені було легше... Тепер я не можу... Я повинна з ним говорити... Повинна розважити його... заспокоїти...

— Ох, Газізію, обліни те! Поговориши — дужче вразили своє сердечатко... Забути його тобі пора!

— Забути? — здивовано спитала Марина. — Ні, того ніколи не буде, Астарочко! Я повинна бачити Івана і говорити з ним. Се я зважила непохитно. Ти уладиш се, Астарочко? Адже ти мене любиш?

— Схамени ся, Газізію!... за се ж смерть!

— Ах, що на смерть тіла, коли вмирає душа? Невже тобі життя таке дороге? Ти зараз, сліди за Іваном і довідай ся, де він буде ночувати.

Астара злякано дивилася на свою улюблену господиню. Навіть рукою полапала її за болю.

— Ти не в собі, дитино!... чи може ти надумала втекти з милим? Так хан же сильовондує всю Україну, знайде тебе!

— Ні, я не втечу. Я верну ся сюди, а тільки я повинна говорити з Іваном. Він озирав ся... він шукав мене очима...

— Так як же се зробити?

— Я тобі сказала! Слухай: вчора хан хвалив ся, що сьогодні вечером, після намазу, він збере до себе всіх мурзів, щоб обміркувати, як іти да ї до Криму і кому саме яким шляхом іти. Поки тут буде нарад, я побіжу до Івана, а щоб мене не злапали євнухи, ти вбереш мене в своє убранє і помалюєш мене так, щоб я була похожа до тебе. Я побіжу, а ти лишини ся в наметі. Сюдиж ніхто з євнухів не насміє увійти, бо про те давно по мойому проханю хан дав наказ..

— Загінемо ми обидві, дитино моя!... — сумуючи говорила Астара. — Але чиню твою волю.

Вірна служниця побігла за Богуном... Надійшов вечір і коли добре смеркло

ся. Марина, перебрана за Астару, вийшла з намету. Біля входу вона побачила вартового, а коло сусіднього намету стояв євнух, приглядаючи за наметом ханської жінки.

— Цілий день сьогодні шивендаєш ся! — гукнув він до Марина, маючи її за Астару.

Марина мовчки обминула його, пробігла поміж наметами, як її навчала Астара, а далі вийшла в поле і погостувала до міста, що визначалося на вечірній зірниці неба банями двох церков.

Почуте волі обхопило всю істоту молоді жінки. Обабіч неширокого шляху, що простягався по обніжку, хвилювалася спіла пахуча пшениця. В пшениці на всі голоси цвіркали цвіркуні, розповідаючи про чари ночі, а з поміж квітів по обніжку на Марину дивилися своїми сумними очима зачаровані блищакі.

Боже, як давно не ходила вона вільними ногами по полю, як давно всього цього вона не бачила, не чула, не почувала!... Се було ще тоді, коли живі були її батько, й ненька. Коли вона ще дитячими своїми прудкими ногами бігала по царині своїх власних пілей! Як давно те було! Здається, що минув з того цілий вік, а про те вона досі живе.

Марина хутко наближалася до міста. З недалекого ставу чути було квакання й скреготіння жаб, але той гармідер голосів нагадував їй щось близьке, нагадував їй дитини-

ство і здавав ся за найкращі музики.

Ось ворота міста. Марину спинив вартовий козак. Мешканці міста не вірили своїм снільникам і тримали рушниці на поготові.

— Я до полковника Богуна, по його наказу!

Марина показала перстень Богуна. Старший на варті пропустив її і післав разом з нею козака до самої хати, де Богун.

Через кілька хвилин молода жінка увійшла до свого милого. Той сидів замислений, але побачивши циганку, зрадів, бо се означало, що й Марина тут бізъко.

— Сам Бог тебе посилав! — скрикнув він. — Чи здорова твоя господиня?

— Се я, Іване! Я тільки перебрана циганкою, щоб мене не пізнали!

— Богун з несподіванки поточив ся від неї.

— Марино! те ти? Ти покинула хана? Ти утікла до мене?...

Козак вхопив її в обійми.

— Ми втечемо сеї ночі... — говорив він, не пам'ятаючи себе. — І даю клятву, що не тільки хан, а й саме пекло не відніме тебе в мене!

Він посадив Марину на лаву, горнув її до себе й цілував палко й ніжно, як сонце, що цілує своїм пекучим промінем спілу ягоди. Вона не змагала ся. Сили покинули її і вона вся віддала ся його запальним обій-

мам і поцілункам. Вона мліла в його обіймах і не мала сили перечити щастю, що його так довго, так жаждучо бажала.

Нарешті вона опам'ятала ся.

— Рідний мій! Я бачила сьогодні тебе, коли ти виходив від хана. Як ти постарів, ся, голубе мій!

Марина милувала рукою його трохи посивілі вуси і вкрите зморщками чоло.

— Кілько турбот, скільки страждання зазнав ти за дні того пекольного бойовища!

— Нудьга впилила мене, моя горлице... Нудьга не тільки через недолю України, але й за тобою, моя бажана!

— Я вгадала се! — сказала Марина.

— Я побачила по очах твоїх, що ти нудьгуєш, і не мала сили, щоб не побачитись з тобою і не сказати тобі, що люблю тебе, як і колись любила.

— І стільки?! — з мукою снітав він.

— Тільки, моє серце! Я повинна вернутись до хана!

Руки козака впали і випустили її з обіймів. На сті хвилини було розбите, як розбивається кришталевий кувальд з солодким ливом...

— Ти вертаєш ся до зрадника, що зрадив Україну?

— Ні, Іване. Я сама так гадала що він зрадив, але вчора я з ним перебалакала. Все склало ся так через нещастє. Татарп полжкали ся великого польського війська і

втекли. Хан запрягнув ся мені, що не розірве сілки з Хмельницьким і буде давати поміч Україні й надалі.

— І ти ймен йому віри?

— Подумай, друже мій дорогий, що було б, коли б я втекла з тобою... Хан погнав ся б слідом, шукав би мене й тебе по всій Україні і до щенту сплюндрував би нашу нещасну землю. Він догнав би тебе і забрав самого в неволю на тяжке катованє, а не піймав би нас, так забрав би з України в неволю сотні тисяч безвинних людей, віднявши батьків від дітей, а дітей від батьків.

— Проклята доле! — скрикнув з розпукою Богун.

— Коли ж ти візьмеш мене з сього огидного світу? Коли ти увірвеш невольну муку моєї душі? Те, що ти говориш Марино — правда! Будь вона проклята та правда, але тобі непоможе тепер покинути хана! Ще гірше не можливо, ніж було тоді, в Бахчисараї!

Богун сів до столу, змагаючись з своїм почутєм, Марина сіла поруч і, обнявши його рукою, мліувала й заспокоювала. Але час не стояв... Час хутко біг. Хан, скінчивши нараду, запевне зараз прийде до своєї Газізі... Що ж буде тоді?

Нещасна невільниця схопила ся. Богун сам відвів її за браму і повів полем, держучи її руку в своїй руці. Закохані розмовляли про останні події і будуччину України

так, наче скоро мали знову бачитись. Нарешті Марина стала просити Богуна, щоб він лишив її, бо їй самій безнечийніше добігти до татарського табору.

— Прощай же, моє серденько, — сказав полковник, притуляючи свою кохану до серця. — Мені недовго на світі поневірятись. І я тому буду радий!... Мине час небуття і я знову побачу ся з тобою на тім світі. Там зійдемо ся і ніколи вже не розлучимо ся!

— А де моє волосся? — зненацька спитала Марина.

— Під серцем, у мене, моя бажана! ніколи не знімаю каншучка.

— Подай же мені слово, що носити будеш його під серцем, аж поки ми знову зійдемо ся.

— Охоче, голубко, бо я й сам ніколи б з твоїм волоссям не розлучив ся!

— Ну тепер прощай!

І поцілувавши милого, Марина пташкою випорхнула з його обіймів і побігла до татарського табору.

Нарада в хана справді скінчилася, і Астара сиділа ні жива, ні мертва, чекаючи всяку хвилину, що хан прийде і, довідавшись, що його Газізі нема, власноручно зніме їй голову своєю шаблею.

Не встигла Марина вскочити в намет, як почув ся поклик свнуха, що хан іде. Збентежені жінки сховали ся поміж полами

намету і там Марина почала рвати з себе убрания своєї служниці, а Астара вхопивши кухоль води, почала змивати їй обличчє.

— Що ж се моя Газізія сьогодні мене не зустрічає? — почув ся голос хана з середини намету.

— Я була хора, мій любий владарю!
— відповіла Марина, тремтячи всім тілом,
— і ось тепер я чепурю ся, щоб не здатись брудкою своєму милому!

— Я навіть голосу не пізнаю своєї дружини! Бідна Газізію!... В тебе певно пропащиця. Чи не дме тут десь вітер по під полами намету?

— Нестурбуй ся, коханий, — се минеть ся!

Через кілька хвилин Марина вийшла до хана загорнута в легкі сажетові зашнурала. Іслам Гірей вже сидів на подушках і, притягнувши молоду дружину за руку, посадив її собі на коліна.

Чи може бути більша мука для жінки, як та, щоб з палких обіймів милого перейти в холодні обійми нелюба? І Марина сьогодні зазнала тої муки. Тіло підстаркуватого хана здавало ся сьогодні Марині кістляком мерця. а його довгі руки холодними гадюками. Вона билася в його обіймах, як пташка у пазурах кота, і кликала до себе смерть, так само, як за годину до того кликав до себе смерть Богун.

Ранком другого дня хан підняв орду і рушив далі до Криму.

XIII.

Викупивши гетьмана, Богун по умові з ним подав ся до Винищи і порозсилав своїх козаків по всьому надбужю набирати нове військо. Завзяті Подоляни знов підняли ся, і через тиждень Богун навчав строю вже великий полк з п'ять тисяч компаній козаків. З тим військом він хутко пішов до Білої Церкви, щоб там заступити шлях польському війську.

Шляхом Богун перестрївав ватаги козаків, що йшли з під Берестечка і хоч ті були обдерті, голодні й поспішали ся до домівок, Богун умовляв їх прилучити ся до нього.

— Розійдетесь по хатах, — говорив він до козаків, — то всіх вас перебіють ляхи нарізно і дітний ваших у бідло повернуть, а як станете разом зо мною, то перепишимо ляхів і вратуєте свої домн від ляцького руйнованя.

Більшість козаків слухали улюбленого полковника і прилучали ся до нього в такому числі, що під Білу Церкву Богун прибув вже з десятима тисячами. Там він зразу почав окопувати ся й озброювати Білу Церкву гарматами, щоб дати ляхам відсіч.

Тим часом Хмельницький перестрїв ті полки, що пішли з під Берестечка до Кор-

суня й Маслового Броду, і також прибув з ними до Богуня.

Наближали ся до Білої Церкви й вороги. З під Берестечка з великим військом сунув ся Потоцький, а з Литви Радзівіл. Знову наближала ся рішуча хвилина. Поляків було далеко більше ніж Українців, і Хмельницький, не наважуючись счепив ся з ними, післав посланиців, щоб перебалакати про згоду. Поляки згоджували ся, але тільки з тим, щоб лишилась автономна сама Київщина, всі ж останні землі України, щоб підлягали Польщі, як було до повстання.

Богун і з ним багато козаків не хотіли пристати на такі умови.

— Ти ж бачиш. — сказав Богун гетьманови, — люди не хочуть корити ся ляхам. Навіть неозброєні селяни дають ляхам відсіч. Цілі села й міста гинуть змагаючись з ворогом, маючи за краще вмерти, ніж корити ся неправді, ти ж маєш військо і не ведеш його в бій.

— А що буде. — відповідав Хмельницький — коли ляхи і тут переможуть нас, як перемогли під Берестечком?

— Тоді знову будемо бити ся з ними біля Корсуня. Чигиринна, на всякому місці... Продержимо ляхів під зброєю до зими... Вигубимо їх безхлібем, морозами! Та вони й до Різдва не додержуть ся! В тебе козаків щодня буде більше, а ляхів щодня буде менше. Хиба не знаєш, що як на перелівки,

то вони зараз тікають. От тоді, коли заженемо їх знову за Случ та за Стір, тільки тоді можна про згоду умовлятися.

Про те Хмельницький не зважився стати до бою. Він бачив, що після Берестечка козаків й старшина не так вже прихильно ставлять ся до нього, як колись, і боявся, що коли знову трафить ся йому пригода, то його скинуть з гетьманства і оберуть іншого. Навіть Богуна, не вважаючи на всі його послуги. Хмельницький тепер не любив за те, що той часто не згоджувався з ним в військових справах і не корив ся його волі, а Богунова слава тільки дратувала його. Хмельницький боявся, що Богун може скинути його і стати гетьманом.

Богунові козаки — Подоляни й Волниці — рішучо не хотіли ставати до згоди, бо їхня країна мала підлягати Полякам. Вони від себе послали до Потоцького посланців з погрозами, що не стануть до згоди, як що Поляки не згодять ся на зборовські умови. Але ніщо не допомогло, і Хмельницький підписав умову, власноручно убивши при цьому булавою кількох козаків, що в віки давали його зрадником.

Після Білоцерковської згоди становище України стало далеко гіршим, ніж після Зборівської. Польські жовніри й драгуни стали на зиму по всьому Поділю, Волні, Брацлавщині і по всій лівобережній Україні. Під захистом свого війська туди сразу ж на-

бігли польські панни й підпанки з своїми орендарями й жидами. Панни повідбирали в селян землю, що їй селяни вже три роки обрали, повіднимали худобу і всяке збіжжє, люто мстили ся на своїх кріпаках і в кого знайшли зброю, того катували.

Завзяті Подольани й Волинці не хотіли корити ся панам і лізти знову в те ярмо, що його вже три роки своєю кров'ю скинули. Вони збирали ся в ватаги, переховували ся по лісах і звідти били ся з панами, Поляки ж, захопивши таку ватагу, нещадно катували селян, вигадуючи на них такі муки, що, здасть ся, й саме некло того б не вигадало.

Одного ранку Богунюви, що, втративши через згоду гетьмана своє полкове місто Вишницю, жив тепер в Умані, сказали, що до нього прибули земляки з Поділя. Богун виїшов на ганок і з жахом потяг ся назад: двір був повний страшних примар. Тут були неначе тіши людий, з чорними ямами під чомом замість очий; були такі, що замість носів та уший, в них на обличчі червоїли розятрені рани; були кістяки з викиреними зубами. бо людям було відрізано губи; де в кого, замість рук, були чурупалки, а по землі мов павуки катал ся люди без ніг і без рук. Всі сї примари простягали до Богуня руки, або чурупалки від них, і благали до нього нелюдським стоном і ревом, бо в більшості з них були відрізані язики.

Стогін вибив ся з грудий посивілого в сї-

чах полковника. Він зрозумів, що то за примари, бо ще під Білою Церквою перечував яка буде німста панів.

— Брати мої рідні! — з риданем кинувся Богун до калік. — Земляки мої нещасні! Побила нас лихая година. Знищують ся ляхи над нашою кровію, над нашим безголовем!

— Гетьман відцурав ся нас! — гукали ті, хто мав можливість гукати. — Покинув нас ворогам на поталу, так хоч ти згадай про земляків своїх! Ми вже загинули, але ще не всі, там по над Бугом та по над Дністром ще змагають ся, ратуй хоч тих!

— Нехай мене скарає Господь... — відповів Богун. — коли я покину шаблю, поки ляхи пануватимуть на Україні! Ідть всі й везть безносих в Чигирин до гетьмана. Нехай подивить ся, до якої згоди з ляхами привів він Україну! А я дам вам грошій, проводирів і лист до нього.

В листі до гетьмана Богун писав:

— Глянь, Богдане, на братів наших з Поділля! Хоч ти рубай мені голову, а я зараз іду з своїми козаками до Бугу. Ліпше десять раз умерти, ніж бачити те, що ми бачимо!

Ті каліки й рішучий лист Богунів, зробили вплив на Хмельницького. До того ж ще сойм в Варшаві не ствердив Білоцерковської умови, і гетьман був вільний не рахувати ся з нею.

По весні 1652 року Хмельницький дав

кілька козацьких полків своєму синові Тихоневі і звелів іти на поміч Богунуви, а сам з кількома полками пішов позаду.

Тиміні Хмельницько сполучив ся з Богунуви, і вони разом пішли за Буг до гори Батіг, де стояв з польським військом коронний гетьман Калиновський. Там козак так погромив Поляків, що з їхнього війська мало хто лишив ся живим. Був убитий навіть сам Калиновський.

Після славного Батогського бойовища знову підняло ся на Україні все повстанство, а все панство кинуло ся тікати, кому куди пощастило ся втечи. Козацькі сотні без наказу і навіть без дозволу Хмельницького, вибивали по Україні польських жовнірів та драгунів. Богун з своїм полком рушив з під Батога на Поділе, добив ренти польського війська і знову опанував своєю рідною Винницею. Минув місяць, і все Поділе, Брацлавщина і Волинь і вся лівобережна Україна були знову вільні від ляхів та панів. Радість велика стала по всій Україні; люди зустрічались, цілували ся й обнимали один другого, як на Великдень. Наслідки Берестечка були знищені.

Та не дуже довго протягло ся те щастє. За осей та зиму Поляки набиравли нового війська і весною 1653 року на Україну з 15,000 війська набіг новий польський гетьман Чарнецький. Він паміслав вжити нових засобів, що до війни з Україною, а саме:

вирізувати всіх Українців, хоч козаків, а хоч і посполитих, не дивлячись на те, чи узброєні воїни, чи не узброєні, не лишаючи живими навіть жінок і дітей, щоб з ренітою викоринити український ненокірливий народ, а заселити українські землі Поляками.

Несподівано набіг він з Подіся на Брацлавщину, пошав до останньої хати міста: Самогородок, Прилуки, Липовець, Ягубець, Липці та Борщовку і до погои вирізає там всіх людей. Ніколи в світі, навіть за часів Батия, не роблю ся того, що виробляв на Україні Чарнецький. По руїнах сіл та міст, вкритих непохованим людським труном, бігали цілі табунні собак та вовків, розтягали труни на ниматки, а гайворони допомагали їм бідувати кості.

Вжахнув ся Богун, почувши про лицарську роботу Чарнецького, і не вважаючи на те, що мав під рукою тільки один полк з трьох тисяч коней, кинув ся наперед Чарнецькому до замку Монастирище, щоб там заступити йому шлях.

В Монастирищі дуже зручно було оборонятися, бо з одного боку козаків захищали високі, муровані стіни та банти напівзруйнованого замчища, з другого — під кручею бігла річка, з третього ж, де підходило поле Богун почав робити окопи.

— Тут і померемо, — сказав Богун сотникам, — як що гетьман не дасть помочи.

— Мені, то воно б і час уже... — обіз-

вав ся Влучак. Вже з мого товариства нікого нема на світі. Я один досі дончу травицю, не знаходячи собі смерті.

Довбня з Влучаком не погодив ся.

— А у мене ще здорово на ляхів рука свербить. Тепер ось правиця загоїла ся — саме добре буду гатити їх келепом.

Довідавшися, що в Монастирищі засїв Богун тільки з одним полком, Чарнецький дуже радів тому, що пареніти таки зламає проклятого українського бунтаря, що вже так дав ся в знаки Полякам. Ставши табором недалеко міста, він зразу ж кинув ся з кількома полками на козацькі окопи. Шалений був його наскок, але Богун дав йому відсіч, що після того козаки три дні закопували труни Поляків, що лишили ся по рівчачах поперед окопами.

Ся відсіч не змінила Чарнецкого. Війська в нього було в п'ятеро більше, ніж в Богуня, а припада захопити славного козацького ватажка була западто велика, і він щодня почав водити своє військо на пові штурми, переміняючи полки, щоб давати їм час спочити і щоб дужче стомити козаків.

Через кілька днів Чарнецький помітив, що на штурмах в него гине дуже багато полковників та хорунжих і що всі вони гинуть від стріл. Один верне ся з вибитим оком, другий з розірваним носом, а де кому стріли доходять й до серця. То була робота Влучака. Він здер ся на башту замку, простяг ся

там собі, як пан на софі, кутив люльку та виглядав побіля оконів польських привідців, а як кого нагледить, так той вже й його. Натягне добре тетіву свого лука, а стріла вже знайде, кого їй треба.

Чарнецький лютував з сього, але неміг довідатись, звідкіля летять стріли.

Два тижні вже тягла ся облога, а гетьман не йшов Богунові на поміч і навіть звістки від нього ніякої не було. Козаки стомилися і ставали байдужими. На третім тижні, щоб надати їм жвавости, Богун післав Чарнецькому листа:

— Мостиний пане, — писав він, — я чув, що твої земляки прославляють тебе, як завзятого лицаря. Бажало ся б мені подивитись, як ти беш ся. Виходь зо мною на герць. Хто кого переможе, того й буде Монастирище. Не будемо й крові наших воїків даремо проливати.

Піславши листа, Богун виїхав на доброму коні за окопи і почав викликати Чарнецького. Козаки рясно вкопили окопи, любуючи на молодецьку вдачу свого полковника. Втомні, як не було; завзяте в усіх заграло в очах. Скоро й Поляки почали виходити з табору, але Чарнецький не виїздив.

Богун басував своїм конем по полю, чекаючи супротивника.. Аж ось затрусилася земля і забрязчали шибки в Монастирищі від вибухів кількох десятків польських гармат, і Богун впаав разом з своїм конем на землю.

То Чарнецький в відповідь на його лист звелів вдарити на нього з гармат...

Але не внала ще з неба Богупова зірка: розірвало бомбами на шматки його коня і нігде самого не зачепило. Кинув ся до полковника з оконів. Довбня з козаками, але Богун вже встав і шаблею погрожував Чарнецькому за його зраду.

Ледве всів Богун повернутись до своїх оконів, як Чарнецький вдарив на Монастирище всім своїм військом. Скажений був сей штурм. Поляки дізли на видиму смерть, сотнями давили один другого по рівчаках оконів і, загативши їх своїм трупом, вискочили на вал.

— Діти мої рідні! — гукав Богун до козаків. — Памятайте, що зараз ви захищате всю Україну від нелюдського ката. Не погубіть же козацької слави.

Але козакам не треба було пагадувати про козацьку славу — вона була тут, вони самі творили козацьку славу, і сотня козаків на передніх окнах вся полягла разом з славним своїм сотником Дрозденком, не покинувши й на крок окону. Люто бють ся козаки й по других окнах, дорогою ціною віддаючи своє життя: не зважають вони й на те, що замок від бомб зайняв ся. Гасять вони пожежу і бють ся одночасно.

Багато полягло вже навкруг Монастирища ляхів, але ще в них сила велика, і Богун зрозумів, що задавлять вони козаків, бо

вже вдерли ся в окопи. Разом він помітив, що Чарнецький пригнав вже під стіни всі до останнього полки і що табор в нього порожній. В мить Богун скористав ся з цього, і доручивши військо Довбії, сам з тисячею козаків вибіг понад замок на поле і, оббігши польське військо стороною, вскочив в їхній табор і підпалив наметы й стирти єїна.

Поки тиг ся сей пекольний нитурм, Влучак робив своє діло: вибивав на вибір ворожих ватажків. Аж ось очі старого запорожця заграли лютим вогнем: він углядів на окорі з піднятою шаблею в руці самого Чарнецького. Мить одна... бризнула тетіва, жалісно заголосила стріла, і внав Чарнецький, залитившись кровію: стріла пробила йому обидві щокы, пройшла крізь рот й зачепила язик.

Вхопили Поляки свого гетьмана, витягли йому з рота стрілу і понесли на руках до табору, але табор вже горів, а з поміж польських наметів, мов вітер вихопив ся Богун і вдарив на Поляків, що були біля окопів, з заду. Вжахнули ся Поляки, не маючи майже нікого з провідників, і мов отара овець, кинули ся в розтіч. лишивши козакам в своєму таборі все награбоване по Брацлавщині добро.

Чарнецького воны веніли так покласти на віз і повезли в Польщу, а всіх останніх, більших трьох тисяч, поранених покинули на ролю козаків. Всього вигубив Бо-

гул під Монастирищем вісім тисяч Поляків, сам же стратив всього кілька сот козаків.

XIV.

Богун гнав рениту польського війська через всю Волинь і знову зробив Україну вільною від лихів, але скоро на заході сонця почали збирати ся чорні хмари. Король польський Ян Казімір, побачивши, що сам Україні не поборе, став до спілки з Волоським володарем та Сємїградським королем і тепер сам йшов з великим військом на Поділе, а з за Дністра туди ж сунули ся Волохи й Ракочий Сємїгородський.

Довідавшись про те лихо, Хмельницький знову звернув ся до хана за помочю і з тим же звернув ся й до турецького султана. Султанови не до впадоби була спілка Волохів з Поляками, і він звелів ханови йти на поміч Хмельницькому.

Хан зібрав ся неохоче і в розмові з Мариною реметнував на українського гетьмана.

— П'ять років вже. — говорив він, — як через Хмельницького я не знаю спокою. Виходить справді так, наче я на послугах в гетьмана. Час вже скінчити з сям.

— Друже мій! — умовляла хана Марина. — Се ж тобі такий гарний випадок, щоб віддячити королеви за Берестецький сором! А то ще вороги твої заберуть собі в

голови, що татарська сила в ніщо повернулася ся!

Але хапови не так то кортіло піднимати свою славу. Віп тепер прийшов до думки, що вже час зовсім порушити спілку з Україною, бо за сі шість років, що він не брав з неї яспру, невідьляпки в Крими і по всій Туреччині дуже подорожіли. Міркував він, що ставши тепер до згоди з Поляками і набравши на Україні добрі гурти бранців, він може мати велику користь.

— Тепер, Газізію, — сказав хан з посміхом, — ціна на славу поменшала. Тепер гроші важуть більше за славу.

— Невже все можна ціпити на гроші? Ну, наприклад, за кількоб ти продав мене, колиб знайшов ся купець?

Іслам засміяв ся і, притягнувши Марину за руку, посадив її коло своїх ніг на подушку.

— Ах ти, моє блазенятко! Продають тільки те, що самому непотрібне. ти ж дорожша мені над усе на світі... ти утіха мого життя, і колиб не ти, яке б воно було сумне...

— Чи справді ж ти так мене любиш?

— Я ніколи не гадав, що можна так любити жінку, як я тебе люблю.

— Ну, так я певна — ти візьмеш мене на війну. як і той раз?

Хан почав відраджувати їй те. Віп бояв ся, що Марина буде йому заваджати в тій справі, яку він надумав.

— Чи годить ся ж тобі, Газізію, їхати? Заходить осінь. Треба сподівати ся, що й всю зиму доведеть ся пробути в поході. Де ж таки тобі попевіратись в наметі. Мені й той раз шкода було тебе. Скільки ти лиха зазнала! Се прямо було б себелюбством з мого боку, коли б я тепер взяв тебе в похід.

— А мене так вабить ще раз побувати на рідній Україні! — сумуючи говорила Марина.

Сі слова були ханови дуже непріємні і він насунив брови.

— Годі тобі вже про Україну марити думками! Де ж твоє кохання до мене, коли тобі досі Україна рідна, а не Крим. Вже чотири роки як ти мені дружина, і час тобі звикнути до того, що ти правовірна і Татарка!

Марина зблідла на виду і встала з подушки. Ніколи в світі вона не буде Татаркою й бісурманкою, як ніколи не забуде й своєї рідної України. Схвильована вона залишила сю розмову, маючи надію, що згодом вона таки умовить хана взяти її з собою.

Надії Марини не справдили ся. На сей раз хан уперто відмовив їй у її домаганю. В осени він вийшов з ордою в похід, зовсім не взявши гарему.

XV.

Одночасно з ханом вийшов з Чигирину в похід з дванайцять полками козаків і гетьман Хмельницький.

Наближала ся осінь. Україна була вкрита коницями, складеними з снопів покошеного хліба. По коницях ще можна було знати, де складена червоно-золота пшениця, де жовте жито, а де срібно-жовтий овес. Зайшла саме возовиця і по полях було не мало людей з возами.

— Дивись, яка курява на сході! — гукнула з воза жінка до свого чоловіка, що подавав на вилах їй на віз снопи. — Чи не Татари йдуть, боронь Боже!

— Хиба Татари зі сходу йдуть? — обізвав ся чоловік придивляючись. — Певно козак з Чигирину.

Хмара куряви наближала ся і скоро з за кряжа вишкло велике комонне військо.

— А он і з заходу курява! — скрикнула жінка, показуючи на захід. — Матінко! Отсе ж пропали ми, бо з заходу певно ляхи та тут битись будуть з козаками!

Чоловік заметушив ся, запрягаючи волів і поїхав геть далі від шляху.

Зі сходу наближало ся козацьке військо. Чепурне те військо і на добрих конях, всі козак, як один. Їдуть сотня по сотні, полк за полком, коливаючись та вибілюючи на сонці острими списами. По переду сам Богдан Хмельницький їде на буланому, оточений шишиною старшиною. То їде він походом на Поділля, аж до Дністра, бо туди наблизивсь і став під Жванцем з великим військом його ворог, король польський, а за

річкою біля Хотину стали його спільники — Волохи і Угорці.

Побачив гетьман, що на зустріч наближається військо і здивовано приглядається. Розглядів він і те, що попереду того війська їде віз, а на возі щось чорне лежить.

— Панове, — звернув гетьман до старшин, — що воно таке?

Полковники, хто був з молодшими очима, вже розгляділи, що те чорне була труна, і догадалися, що то везуть тіло гетьманського сина Тимоша, але ніхто не хотів того сказати в голос.

— Тиміш!... Тиміш! — з роспачем скрикнув нарешті гетьман.

Хмельницький мав вже звістку, що в бойовищі з ляхами й Волохами під Сучавою Тимоша було тяжко поранено, і тепер, розглядівши труну, зразу догадався, хто в ній.

— Сину мій нещасний, любий. Надіс моя!

— Не побивайся, гетьмане! — кажуть полковники. — На все Божа воля!

— Слава Господеви! — скрикнув гетьман, опанувавши собою. — Славлю Господа, що мій син помер, як козак і не дався ворогам до рук!

Гетьман зліз з коня. Зійшла з коней і вся старшина. Військо козацьке спинилося. Всі покидали шапки. Віз з труною наблизився. З позаду війська наїшли попи і заспівали „вічну пам'ять." Пішов з кадила

синенький дим і розвив ся по вільному повітрі. А у повітрі над трумною весело щебетали пташки, байдужі до людського горя.

Поцідував гетьман трумну свого сина.

— Рапо ти, сину мій, ляг спочивати. Попередив свого старого батька!

Вклонив ся до землі гетьман і рушав з військом далі, щоб захистити Україну від горога.

Близько Жванця Хмельницький злучив ся з ханом і щоб вигубити польське військо, порадив ханови іслати загони на Волинь та Галичину, щоб перетяти королеви дороги до Львова та Варшави.

Порада гетьмана була влучна і через якийсь час в польському рійську почало вже неставати поживи, а тут і надійшли морози і польські жовніри почали мерзнути й гинути. Військо польське скоро почало ремствувати на короля і хвилюватись, а далі кинуло ся ватагами розбігати ся. Спільники Яна Казимира також пішли до своїх домівок в Волощину та Угорщину, і король опинив ся в скрутному становищі.

З початком грудня, Хмельницький почав умовляти хана, що саме тепер час вдарити на Поляків, але саме тут і король, знаючи своє кенське становище, почав перемовляти ся з ханом про згоду. Ханови того тільки й треба було: він взяв з короля сто тисяч червінців і зрік ся своєї сілки з козаками й Хмельницьким.

Борці за Правду — 5

Таким чином гетьман з козаками лишився поміж двома великими ворожими таборами і мусів потайно відвести козацьке військо далі від зрадливого спільника, а через кілька днів зовсім пішов з Поділя за Буг.

Богун не дійшов з гетьманом до Бугу і повернувся до своєї Винниці, але скоро до нього надійшли вісті, що Татари палять села й беруть людей в неволю. Полковник кинувся з своїм полком в усі боки, розганяючи татарські загони і визволяючи невільників, але мало що йому пощастило зробити, бо вся татарська орда з сто тисяч конний, розпорошилася по Поділю й Підбужу, мов саранча.

Великий плач і стогін стали по Поділю: Татари ловили молодих дівчат та молодців, парубків та чоловіків, візали їм за шишу руки, привязували одного до другого і так гнали до Криму.

Тяжко зажурилися Богуніві товариші, бачучи навкруг себе руїну!

— Тепер загине Україна! — говорив Довбня. — Нема для неї захисти ні з якого боку. Скрізь вона оточена ворогами.

Про те Богун з ними не згоджувався. Лінило знати, що навкруг в нас вороги, а ніж мати за плечима таких спільників, що потайно кидають ся на тебе тоді коли тобі найбільше скрутно.

Так говорив Богун і хоч болів, серцем за долю України, але радів, що наразі У-

країна не має лукавого снільника і буде покладати ся тільки на свою силу.

XVI.

Тяжкі думи гнітили душу гетьмана, коли він вертав ся з під Жванця. Шість років нескінченної боротьби з ворогами, шість років походів, турбот, пригод і небезпек в бойовищах цілі ріки пролитої крові, тисячі поруйнованих міст... все те мало піти марно і лишити Україну знову без волі й обезпек. Тепер вже яскраво визначило ся, що колиб Україна самотуж перемогла Польщу, то їй допомагали б Татари або Угорці й Волохи, і Україна завше мала б двох ворогів. Ні з якого боку вона не мала захисту. Не воювало її тільки московське царство і посполиті люди, що бскали собі тільки вільного та спокійного хліба, зрозуміли се і зараз після Берестечка чимало людей з Поділля, щоб уникнути панської пісоти, підняли ся і, побравши своє збіжжя, потягнули ся на східний бік Дніпра до Осколу, Харкова та річки Донця.

Побачивши, що Поляки знайшли собі снільника в кримському ханові, Хмельницький зважив за потрібне шукати собі інших снільників, і він прямо з походу післав послів до швейського короля та московського царя просити їх про спілку й поміч.

Цар згодив ся прийняти Україну під свою зверхність і 8 січня 1654 року в Переяславі

відбула ся велика рада, на якій гетьман, забезпечивши Україні добру автономію, умовив козаків присягнути цареві на підданство.

Більшість козацької старшини і простих козаків пристала на умову гетьмана, але Богун та запорожський кошовий Сірко, хоч і не сперечали ся проти спілки з московським царством, але зрікли ся присягнути на підданство.

Не встиг Богун повернутись з Переяслава до Виниці, а вже в Варшаві знали і про те, що Хмельницький присягнув московському цареві і про те, що Богун зрік ся присягнути.

З сеї незгоди козацької старшини король хотів скористуватись і післав до Богуну післанців, щоб прихилити його на свій бік.

Богун чемно привітав послів і почастивав хлібом і солю та доброю чаркою, а після обіду старшиний посол, шляхтич Олексич, почав виконувати доручення короля. Він повів розмову з Богом від тих часів, коли Україні жили у добрій згоді з Поляками, не відрізняли навіть себе від Поляків і мали державу польську за свою батьківщину. Далі він перейшов на ті часи, коли за гетьмана Сагайдачного козаків з славою були ся поруч з Поляками і були Польщі у великій пригоді, а Польща з свого боку проливала кров своїх синів, захищаючи Україну від Турків.

— І от тепер, — провадив післанець далі, — Хмельницький згинув се єдиное і залив кровію всю Україну й Польщу. Відувевняв всіх, наче бсть ся за волю свого народу, а вренті зрадив свій народ і в дав його на вічні муки в московське ярмо. Ти, полковнику, єдиний на Україні невний та меткий вояк й ватажок. На твоїх плечах паниці Хмельницький їздив увесь час і колиб не ти, то він нігде не взяв би над нами перемог. Не йому, паниці непросипному, бути гетьманом України, а тобі — лицарю славному. Ми чули, що ти зрік ся присягнути московському цареві і от його величність король дарує тобі за се з усім своїм родом шляхотство, доручає тобі гетьманську булаву і жалує тобі на власність староство, яке тобі найлюбішче. А щоб ти мені вірив, ось тобі королівський лист з печаткою!

Богун взяв лист, прочитав його сховав за каптурі і вже тоді відновів:

— Ти довго, вельможний пане, говорив, а я все тебе слухав, тепер послухай ти мене. московському цареві я не присягнув, але не через те, що бажав би служити королеві, а через те, що вільному народові, як тепер ми, не личить нікому иньсягати. Булави від короля я не приймаю, бо вільному народові не личить приймати клейподи з чужих рук. Гетьманом України я не згоден бути, бо з сього нінов би розбрат поміж козаками, і поділ України на двос. Україна має гетьмана, ви-

браного вільними голосами. Той гетьман — Амеліницький, і у військових справах я йому корю ся.

Ще кілька днів після того послі умовляти взяти булаву, але він рішучо відмовив ся.

— Перекажи його величності, — сказав він на останнє Олексишчу, що я дуже дякую за честь і дуже радий жити з Поляками в згоді, та тільки по сусідському, як вільний поруч вільного, а не в підданстві.

— Будеш каяти ся, полковнику! — сказав Олексишч, сїдаючи вже на коня. — Польща могутня. Прийдемо ми на тебе з великим військом, побємо твоїх козаків, тебе заберемо в бранці, а Україну сильцюдруємо так, що й живої душі на ній не лишить ся!

— Буде те, що Бог дасть! — відповів Богун. — А прийдете з зброєю, то битиму ся з вами на смерть, як і до сього часу був ся.

XVII.

Марина нетерпляче дожидала хана з походу, щоб довідатись про долю України. Він прибув до Бахчисараю около Різдва, випередивши, як і завжди, своє військо.

Того дня, сподіваючись вечером хана в свої покої. Марина вбрала ся в своє найкраще убранє, причепурила своє чорне шовкове волосє блискучою золотою пряжою, на білу шню надїла кілька разків перлового

пам'ята, а на ноги — блакитні, сріблом гафтовані черевики. Молодій жінці тепер минуло двадцять чотири роки і вона саме розцвілась чарівною красою української вроди і налила ся мов спіла ягода.

Побачивши свою укохану дружину, Іслам Гірей прямо зачарував ся її красою і довго не мав сили відвести від неї очей.

Марина привітно посадила хана на софу, подала йому кальян і сіла біля його ніг.

— Розповідай же, мій владарю, своїй Газізі, як склав ся твій похід? Чи благословив Аллах твою зброю. Чи добре погромив ти польського короля?

Хан зразу надумав, що говорити жінці, і відповідав, не вагаючись:

— Аллах був дуже милосердний до Татарів. Він всемогутній вчинив так, що я, не проливши й краплі крові, добув все те, чого бажав.

— Як же стало ся? І що саме ти добув?

— считала Марина трохи збентежено, бо здобути на війні без перемоги без змагання, здавало ся їй неймовірним.

— Ми з Хмельницьким безхлібом примусили короля згодитись на нашу домагання. Я взяв окупу сто тисяч червінців, а Україні добув potwierдження Зборовської умови. Україна тепер знову вільна.

Марина радіючи поцілувала хана в руку.

— Я знала, що в тебе добре серце, мій

царю! За те я тебе й люблю.

З радощів Марині справді здавалося, наче вона любить Іслама і вона припадала до нього, нестїла рукою його бороду, милувала його чоло і дуже весела була ввесь сей вечір.

Після того дня життя Марини пішло, як і в попередні роки. Здобувши собі від хана волю їздити ридваном по околицях міста не тільки що п'ятниці та по великих святах, коли їздив увесь ханський гарем, а й по всяк час, коли їй не забажалося, Марина часто користувалася сим правом. Хан вимагав тільки, щоб його дружина додержувала закону і зашїналася так, щоб тільки одно око їй було відкрито, але й сього закону Марина додержувала тільки на людях, виїхавши ж за місто, вона зовсім скидала душевне зашїнання.

На дворі почало тепліїшати. Сонічко в Криму рано почало пригрівати землю. Горі навколо Бахчисараю і тополі у дворі ханського палацу зазеленїли, і Марину потягло за місто. Їй подали ридван, і вона з Астарою та узбросним євнухом на передї поїхала.

З усіх околиць Бахчисараю Марині найбільше подобався шлях до річки Качі, де по над річкою понависали такі дивовижні, чудово хороші скелі та кручі. Проте під той час біля Качі було ще вохко, Марині ж заманулося побачити просторе небо без гір і побути на степовому повітрі, схожому до

рідного повітря України, і вона звеліла везти себе на північ, до річки Альми.

Ридван виїхав за ворота міста і покотився степом. Молода жінка ушивала собі світлим повітром, любуючись на зелений килим з стенової трави, що вкривав невисокі розлогі кряжі, схожі до кряжів її рідного Поділля. Через годину, на півночі, виникла з під гори широка долина річки Альми помережана садами, виноградниками й тютюнищами і підперезана двома довгими рядами високих, струнких тополь.

Марина знала, що під сими тополями склався шлях до Перекопу й на Україну і полинула думками далеко по шляху на північ, у край веселий, на тихі води та під ясні зорі рідної України.

— Чи не час нам повертати назад? — спитав, обернувшись до Марини, євпук.

Зачарована далеким краєвидом, і замислена згадками про рідний край Марина здригнулася з несподіванки, і погляд її впав на великі натовпи людей, що були трохи осторонь від шляху. Люди були в сїраках, але одерті, ноги їх були босі й заюшені кровю. Сотні змарієлих, замордованих дівчат сиділи під тополями, окремо від чоловіків, пригортаючи одна до другої і з нудгою похиливши свої голови. Навколо натовпів стояли й їздили татарські вершники з довгими батогами.

Крик вибився з грудий молодої жінки...

Вона відразу розпізнала, що то були за люди, бо вони були й рідні, близькі, а нудьга й муки їхні були їй зрозумілі, бо вона й сама їх колись зазнала... То були бранці — невідьники з України.

— Як? — скрикнула Марина, — бранці з України?

— З України! — відповів їй євнух, не гадаючи, що тим робить хановій велику прикрість. — Се ще тільки передня валка. Кажуть, що їх, як сарапчі, женуть!

— Не може бути! се ж панні спільники!

— Гяури хіба можуть бути спільниками правовірних? — говорив неохочий євнух, задивляючись разом з тим на гнівну красу ханської жінки. — Гяури існують тільки на те, щоб працювати на нас, правовірних.

— Привертай кимий в праву руку, до дівчат! — сказала Марина.

— На що ж до них? — схаменувся євнух. Тобі негодить ся ні з ким сторонним розмовляти!

— Я буду з ними розмовляти! — власно сказала Марина. — Повертай!... а як ні, то я злізу з ридвана і піду до них ніжки!

— Зелянь ся на Бога! — злякано скрикнув євнух. — Ти схотіла, щоб мені відрубали голову? — то підвертай!...

Євнух потовхнув візника, щоб той підвернув ридван до бранців, а сам обернувся до Марини й сказав нішком:

— Тільки гляди не хвались старшому свинухови, або ханови, бо буде й мені й тобі лихе.

Марина не слухала його, бо вся унялила ся очима в бранців.

Ридван снішив ся біля куни дівчат.

— Звідкіля ви, дівчаточка? — спитала Марина.

Дівчата здивовано поглядали одна на другу: Татарка заговорила до них по українському.

— Не дивуйте ся з мене, сестрички... Я така ж бранка, як і ви... Скажіть, звідкіля ви?

— З Бугу річки! З під Ладжижина! почувли ся голоси.

— Боже милосердний! — скрикнула Марина з жалем. — Землячили ж ви мєї рідні! Як же вас побрато в неволю, коли у гетьмана з ханом спілка?

— Добра спілка! — почув ся з натовпу голос чоловіків. — Нема чого говорити!

Марина глянула на голос і побачила поміж бранцями селянинами молодого козака у темносиній військовій чумарці.

— Побила нас лихая година і покарав Господь за тую спілку з бісурманами. — говорив козак. — Хан зрадив нас. Покинув Хмельницького самого Полякам на поталу та ще й зруйнував все Поділе і Надбуже. Де-кого захопили Татари, чи селянина, чи козака всіх чогнали сюди. А в мене ж сиро-

ти дома.. трое маленьких дітей!... Хто їх нагодує?!...

Марина відкинула ся назад ридвану. Риданє забігло й дух і вона зімліла. Прочула вона аж тоді, коли ридван готив ся вже далеко від Альми. Тут риданє вибігло ся з ханської жінки і, загорнувшись з очима в своє біле зашнурало, вона бігла ся в руках своєї вірної служниці.

Тихо та сумно було над вечер в покоях Марини. Вона не мала сили бачити сьогодні хана і листом його сповістила про те, що хора і неможе його привитати. Вона за весь день нічого не їла і сиділа весь час на софі мовчки.

Астара не турбувала її, щоб дати серцю переболіти, а тільки часто навідувала ся подивитись, чи не треба їй чого. Коли вона заглянула в покій смерком, Марина спинила її.

— Сядь, Астарочко, тут біля мене!...

Астара сіла біля її ніг.

— Він повинен вмерти, Астаро!... пошпик сказала Марина.

— Хто, Газізію?

— Той, хто дурив мене... Хто зрадив Україну і вигубив безліч моїх земляків... ти знаєш, хто...

— Заспокій ся, доне моя. Хиба з того поможеть ся?

— Ні, я не заспокою ся, поки він буде живий! Як? Подарувати поганцю те, що він

зрадою взяв мій діочий вінок? Коли я віддала ся йому, то ти знаєш — зробила те за ради волі рідної країни; колиб же я знала, що він порушить слово, я тричі б прийняла смерть, а не опоганила б себе з ним! Зрозумій, що тільки недавно, прибувши з походу, він брехав мені, а я йняла йому віри... Я цілувала його в руку... дякувала... милувала... А, та що й говорити?... сього зпущання над собою я не подарую!

Марина перервала дух і грізно, зіркаючи очима, повела далі:

— Він повинен вмерти... і ти, моя єдина порадице, мені допоможеш. Не один раз уже ти служила мені вірні служби, послужи, може, в останнє. Віддячити або заплатити тобі я не маю чим: все, що такого, що в мене є, — не має. Та чи й є що такого, щоб тобі було потрібне?

— Твоя ласка мені потрібна, моє серденько! Тільки одна твоя ласка і більше нічого!

— Я вся твоя. Астарочко! Скажи: коли б тебе, дівчину, хтось принадив і одурив, ти подарувала б тому те?

— О. ні! Циганки того не дарують. А німестилаб ся люто!

— Ну, от і у мене таке ж серце. Так ти мені допоможеш? Ти знаєш всякі зіля, то певно знаєш і отруйні.

— Отрутою небезпечно... — сказала Астара. — Отрута хутко зводить з світу...

Догадають ся на нас і катувати будуть на смерть.

— Байдуже!

— Ні, не байдуже, бо нас не зразу скарають, а будуть мучити довго... кілька день...

— А хоч і так! — перебила Марина...

— А то от що: ми разом і самі вишемо отрути і не дамо ся їм на катування.

— Ну, добре, я знаю, що зроблю. Завтра ранком я побіжу у Чуфут-Кале. Там поміж руїнами стародавнього міста повинно рости одно зіле, таке, що як висунити його корінці, ростерти їх та насипати в воду і дати дихати парою з тої води людині, то в людини будуть отроєні груди і вона поволіє за тиждень або два помре.

— А як же ми дамо йому дихати з тої води? пошепки, мов злодійка, синчала Марина

— Я всиплю зіля у воду каліну...

— А!

Марина встала з софи і почала ходити. Молоду жінку обхопило почуте огиди до самої себе, як до злодійки і вона знову почала обмірковувати своє становище і шукати собі якогось викруту, але врешті знову таки дійшла до думки, що нішого кінця не може бути.

XVIII.

Увесь ранок другого дня Астара нинпорилася по руїнах Чуфут-Кале, оглядаючи

траву, що росла поміж каменями, а не знайшовши там, чого хотіла, зійшла з гори у Йосафатову Долину, на стародавнє кладовище. Через якийсь час виникування вона скрикнула з радощів і витягла з каменя великий корінець.

До вечера все було зроблено, як циганка знала, і калян був готовий, але коли до Марини увійшов хан, вона не подала йому каляну, як завжди було, а хотіла ще раз пошукати шляху до його серця й сумління, щоб уникнути печалі стати злодійкою і сівши як звичайно, коло його ніг на подушечку, з великим напруженням нервів почала розмову.

— Що колиб я звернула ся до мого владаря з великим проханням, чи він вчинив би по моєму бажанню?

— Чого ж хоче моя зіронька? — ласкаве спитав хан. — Я радий був би догодити своїй коханій дружині.

— Я бачила, що до Бахчисараю приїхали багато бранців з України. Чи випустив би великий хан всіх їх на волю, колиб я об'їм його попросила?

Хан замислав ся й нахмутив ся, вигадуючи, як би викрутитись.

— То правда! Я, як ти знаєш, випередив військо, а мої воїни без мене там не втерпіли і забрали на Україні трохи ясних. Про те пустити на волю бранців тепер ніяк неможливо, бо вони не моя власність, а тих що їх побрали.

— Але ж ти говориш, що те зроблено без твоєї волі й згоди... Ти владен відібрати у свавільників всіх бранців і пустити їх на Україну.

Хан знову замішався і ховав від Марини свої очі, дивлячись на бік.

— Бачиш, Газізію, коли стрілець убіє пташку, що висиділа малих пташенят, то чи не дішче він вчинить, взявши пташенят до своєї хати, щоб догодувати їх, ніж покинути їх в гірші на голодову смерть? Або спитаю, чи можна жити пташкам в зруйнованому гірші? От так і тут: куди подіються на Україні дітчата, що взято їх в неволю, коли батьків їхніх повбито? Куди подіється жінка, коли чоловіка її вбито, а хату спалено? Для кого працювати буде там чоловік, коли жінку взято, а діти може потоптано кінями?

— Так ти все се знаєш і гадаєш, що бранцям краще тут в неволі, ніж в рідній країні?

— Що зроблено, те зроблено, і того вже не переробити.

— Так ти не пустити бранців назад, на Україну?

— Про се неможе бути й бесіди! — сказав хан зпервовано. — Кіт не пускає мисленятка, коли вже вгородив в нього своє назурі... І залишимо, Газізію, сю розмову назавіше. Чому ти не подаєш мені сьогодні кальяну?

— Пробач, пробач! Тепер я вже можу подати.

Марина принесла калян і подала його ханови. не вагаючись і не почувачи вже себе злодійкою, бо до-реши впевнилася в тім, що хан свідомий і занеканий кат і ворог України.

Знервований хан невгавав ся:

— Обридло мені чути від тебе. Газізію. про Україну, та Українців. Здасть ся, я вже просив тебе покинути їх з твоєї голови.

— Пробач, пробач, мій владарю! Се вже в останнє я поведла з тобою про них розмову... — говорила Марина, придивляючись і прислухуючись, як булькотіла в калянні вода, коли хан тяг з чубука дим. — Від сього дня ти вже ніколи від мене про них не почувси. Будемо говорити про щось инше.

Але вона вже не чула, про що далі говорив хан, бо її думками опанував жах, що хан лишень ся у неї на ніч. Марина вже бачила в ньому труп і не мала сили навіть дивити ся йому в очі. В великому напруженню нервів вона ледви діждала, поки хан викурив два каляни і після того почала скаржити ся на хвороби, так що незадоволений хан мусів іти від неї.

На другий день Іслан Гірей почав ка-мляти і став хоріти. Через чотири дні до Бахчисараю прибули посланці від польського короля, щоб намовляти хана йти спільно з королем походом на Хмельницького, але

ханови вже так погіршало, що він не допу-
стив післанців до себе, і ті поїхали в Стам-
бул до Султана.

Поки минув тиждень, хан Іслам Гірей
лежав вже тяжко хорий. Він кашляв, немав
чим дихати і не вставав з ліжка, а всі спра-
ви довершував найблизшею до хана мурза
Хамамбет.

Предчуваючи свій кінець, Іслам Гірей
покликав до палацу найблизших своїх мур-
зів та старого синуха і почав з усіма про-
щатись.

— Всемогутній Аллах, — на іспиту про-
мовляв він, — кличе мене до себе. Скорюю
ся його волі. Дякую вам всім за рішну мені
службу й слухняність і хочу кожному з вас
щось подарувати, щоб ви, маючи ті пода-
рунки перед очима, по всяк час мене згаду-
вали.

Тут хан почав перечеисляти, кому й що
він дарує: тому найлюбішнього коня, тому
сідлене сріблом коване, иншому шаблю з са-
моцьвітами...

— А тобі, Хамамбет мурзо, — сказав
хан, коли дійшла черга до Хамамбета, — як
першому моєму побічнику й доваднику,
дарую я, на спомин про себе, найлюбішню
мою жінку Газію. Не кривди її і поводи ся
з нею чемно й обережно бо вона пилихот-
ського українського роду і дуже гонимива...

Всі мурзи принадали навколійки до
ханського ліжка і цілували його в руку.

На другий день після того хан помер, і його поховали, як годить ся по татарським звичаям.

В гаремі ханському стояв стогін і риданє. Жінки хана бідкали ся про свою долю, невідаючи, куди їх подінуть. Тільки Марина була до сього байдужа, бо всі її думки були в тому, як би подати звістку Богунуови, що тепер вона вільна і бажає утекти на Україну.

Через кілька день по Марину прийшли свихи, щоб відвезти її до гарему Хамамбетта, але вона ставила свої домагання:

— Я піду тільки разом з своєю служницею Астарою!

— Але Хамамбетови подарована тільки ти, а не Астара, — сперечили ся свихи.

Марина правила своє:

— Пехай Хамамбет купиць Астару. Перекажіть йому, що я не буду жити без Астари і накладу на себе руки.

Марину лишили ще на якийсь час в ханському гаремі, поки застережний ханом про завзяту її вдачу Хамамбет, відкупив Астару. Тоді разом з нею улюблена ханом жінка Газізія перейшла до Хамамбетта.

Не легко розповісти про ті муки, що за останній час пережила молода жінка. Перш дії після отроїня хана вона ще жила почутєм задоволеної пімети на ханови за себе й за Україну і те почутє заступало всі інші, але через якийсь час, коли серце вже досить упило ся піметою, Марина побачила, що

смертію Іслама не досягнуто ніякої мети, бо Україна і на далі буде гинути під натиском Татарів та Поляків, її ж, Марини, особиста доля буде далеко гіршою, ніж за життя з ханом. Надія на те, щоб передати Богунові звістку та ще й дістати від нього поратунку, що далі все більше покидала молоду жінку. бо тепер, коли Татари були ворогами України, до Бахчисараю не приїздили ні козацькі післанці, ні українські крамарі. Що міне день, то Маринину душу все дуще сповала пудьга, а серце заливалося роспукою і вона вже два рази умовляла Астару, щоб та дала їй отрути й недопустила її дістатись на знущання ще й другому бусурманському ласуну.

Хамамбет навідувався до покою Марини, але поки що не чіпав її, бо і у бусурманів існує звичай, щоб жінки додержували якийсь час жалобу по чоловікові.

Тим часом ханом став брат Іслам Гірея. Махмет Гірей, і у Стамбулі йому було наказано, по проханню королівських послів, йти разом з польським королем на Україну і спільно дувати її до щенту за те, що Хмельницький прилучився до Москви.

Хамамбет почав збиратись в похід, і в Марини виникла думка попроситись, щоб він її взяв з собою, а там, на Україні, під час проходів та бойовищ, утекти на волю. Тепер вже не було чого боятись, щоб прогнівати

Татарів своєю утечею, бо вони були отверті вороги України.

З такою думкою, одного разу, коли Хамамбет завітав до Марини, вона почала в розмові з ним пригадувати, як її брав з собою хан, як вона з того раділа і як любо було їй жити з ханом в наметі.

Чарівна врода Марини, разом з її вихованнями та вдачею, вабила до неї Хамамбета ще тоді, коли він звернув на неї увагу хана, тепер же, коли молода жінка нишню розцвіла ся і була вже його власністю, мурза хижко поглядав на її молоде тіло, нетерпляче сподіваючись того часу, коли скінчиться жалоба по її ханови. Зваживши на бажання Марини і врахувавши, що жалоба її скінчиться ся під час походу, Хамамбет згодив ся взяти Марину з собою в похід разом з Астарою і другою своєю жінкою Гафіфе.

XIX.

Придбавши собі спільником Кримського хана, польський король післав коронного гетьмана Потоцького і з ним сто тисяч війська руйнувати Поділе. Хмельницькому неможливо було заступити Потоцькому шлях, бо з Криму мов чорна хмара наступала на Україну орда, і Поділе лишило ся необороненим.

Потоцький з своїм великим військом сунув ся понад Дністром, вимагаючи від людей

покірливості до панів, але завзяті Подоляни, що ність років вже проливали кров за свою волю, знову таки не хотіли скоряти ся, не вважаючи навіть на велику силу Поляків. Вони узброїли ся хто косою, хто вилами, хто сокирою, а більшість самими дрючками та ножами, і з тою зброєю обороняли свої села й міста. Певна зброя, як рупиниці й шаблі, мало в кого трапляла ся, бо її вже кілька раз відібрали по Поділю Поляки, під час своїх сюди наскоків. Зрозуміло, що не маючи доброї зброї, Подоляни тисячами гинули від куль і шабель добре озброєного, комонного польського війська, а села їхні займали ся від огню польських гармат; про те роснука серця геть знищила в Подоляні почуте страху, і вони не вагаючись йшли на відиму смерть.

Липаючи позад себе пожарища й купи трупів. Потоцький дійшов до міцного замчища, Бупні, де засіли ність тисяч подільських левенців та галицьких опричників. Всі вони, як і неозброєні мешканці Бупні, бачили собі неминучу смерть, про те зважили за краще вмерти всім разом з жінками й дітьми, ніж датись живими до рук немилосердного ворога.

Почали ся під Бупою щоденні бойовища й пінтурми. Подоляни й Галичани били ся як роздратовані звірі. Всякий дбав тільки про те, щоб як найдорозше віддати своє життя; але сила була занадто нерівна і до того в

Бушу не було гармат, в Потоцького їх було більше сотні, і він громив замок бомбами.

Довго оборонці Буні давали ворогам відсіч, поки паренітї Поляки. спустили воду з ставка, що захищав Буну з одного боку, і через той ставок вдерли-ся в місто. Українці почали битись вулицями, запаливали свої хати й наганяли ворогів в вогонь, переконували вулиці рівчаками, щоб тим вигубляти ворогів, але сила брала своє і скільки оборонців що години зменшувало ся, а через якийсь час небуло вже кому змагатися. Тоді жінки, що весь час були ся поруч з чоловіками, почали власноручно вбивати своїх дітей і самих себе, решта ж їх збіла ся в льосї, де переховував ся порох, і там дружина вбитого сотника Завістного зачепила бочку пороху і поховала всіх під руками замку.

З під Буні Потоцький повернув до Бугу на Брацлав. Щоб заступити йому дорогу на Чигирин, гетьман зібрав до Брацлаву полки Лубенський, Брацлавський та Веніницький.

Невважаючи на те, що Хмельницький знав, як Богун тільки сей рік відцурав ся гетьмансько булави, він все-ж таки не діяв Богунуви віри, опасавав ся його і заздрів його славі. Свою неправдливу недячність до Богуня гетьман яскраво виявив тепер в тому, що зібрані в Брацлаві полки доручив не Богунуви, а молодшому полковникови.

Мизко Дубині, признавши його наказним гетьманом. Про те Богун не був себелюбцем, не ремствував і, щоб не пошкодити справі, корив ся Дубині.

Порадившись поміж собою, полковники зважили було обороняти ся в Брацлаві, але скоро до них дійшла вістка, що Татари йдуть на необоронену Умань і мають переняти козакам шляхи до Чигирину й гетьманського війська, і через се Дубина зважив за потрібне покинути Брацлав і йти до Умані. Тут, під час перевозу через Буг, Дубину було вбито польською бомбою і за старшого знову такі лишив ся Богун.

Перевівши військо за Буг і відвівши його на дві милі від берега, Богун отаборив ся на ніч біля невеличкої річки. Гіркі думи обсіли тут завзятого полковника. Вороги чорними хмарами заступили Україну з заходу й з півдня. Новий спільник і державець України помочи їй не подавав, гетьман же, замість того, щоб обороняти рідну землю, післав двацять тисяч козаків з Золотаренком в Литву, щоб добувати литовські міста для Московського царства. Сила України розкидала ся й гинула і по Поділлю й Брацлавщині горіли міста й села від рук ворогів, а часом і самі селяни палили свої оселі, щоб не достали ся вони ворогам, і виходили після того до Дніпра і далі, на лівобережжя України.

Як смеркло ся, Богун з Довбнею та Влу

чаком пішов відбивати ся по табору, чи чатують вартіві, чи добре посковувані ланцухами на ніч вози навколо війська, чи чатує біля гармат залога і чи все у таборі наготові на випадок несподіваного наскоку ворогів.

Був місяць грудень і ніч була морозна. Земля біліла від снігу, а на темному небі сяяв молодик, оточений безліччю зірок, що грали своїм промінєм на снігових кришталях, мов на самоцвітах. На заході сонця, за Бугом, на обрії неба відбивало ся червоне полум'я пожежі, розстиляючи по снігу жовтогорячі стежки.

Козацтво ще не спало, а, пороскладавши ogniща, сиділо коло них купами.

Почувши біля одного ogniща бандуру та спів кобзаря, Богун наближив ся туди. Козаки трохи розступили ся і дали місце полковникови й його товаришам.

Не старий ще, але з темними ямами замість очей, кобзар співав про Перебийноса, як той за Даневом, під Сокирою, вигубив велику силу дяхів. Чимало поміж слухачами було ще тих самих, що ходили з Перебийносом і знали його кріваку славу, і як тільки дума скінчилась, всякий з них почав додавати своє, чому був свідком.

Набалакавшись доволі про Перебийноса, козаки знову звернули ся до кобзаря:

— А ну, Дмитре, про Нечая! Про Нечая заспівай!

Кобзар попідтягав струни, спробував
голоси й почав:

Ой, у Краснім на ставочку

Туман осідає,

Чатували козаченьки

У зеленім гаї.

Ой, поставив козак Нечай

Та сторожу в містї,

А сам пішов до кумоньки

Звінок риби ззісти...

Довго, довго виспівував кобзар про сла-
бного козацького лицаря, Данила Нечая, а
повертим Нечая, Богун Іван, слухаючи ту
думу, весь пірнув в згадки про минуло, що
було всього ність років до сього, але здава-
ло ся дуже давнім...

— Хто ж ще лишив ся живий з нас, —
міркував він. — що виїхали з Січчю поруч з
Богданом? Перебийніс, Галка, Нечай, Мо-
розенко, Половій, Мозир, Н баба, Чернота,
Бурляй, Мізко-Дубина всі вже поклали свої
голови за нашу — Україну... От про повер-
тима Данила вже співають кобзарі... Чи й
про мене ж співатимуть?... і чи скоро засні-
вають?

— Від кого ти навчив ся цих дум? —
спитав Богун, коли втомлений кобзар спинив
ся.

— Ні від кого не вчив ся! — відповів
той, повернувши до Богуна своє незряче
чоло. — Сам усе те бачив. Сам скрізь з ля-
хами бив ся, а як захопили вони торік мене

пораненого, та винесли мені очі. так отес мені Господь Милосерний так дав, що я усе що було, пригадую тай виспівую.

Кобзаря почастували горівкою, і він почав заїдати салом. Богун придивляв ся до співця і пригадував, що схожий на нього козак бував і біля нього в походах.

— Чи ти не Дмитро Верина? — спитав він.

— Та Верина ж! А ти хто?

— А я Богун Іван!

— Ну, поздоров. тобі Боже. що ти виізнав мене незрячого! — сказав кобзар і, жививши трохи шанку, вклонив ся Богуну. Ти славний козак і коли помреш, то я й про тебе пісню складу. Тільки живи собі на здоров'я, а Україні на славу!

— Що ж ти про мене співатимеш?

— А що мені Господь скаже! А от тільки не гнів тобі, Богуне, скажу: Нечай любийший за тебе нам-був.

— Але через що саме?

— Бо веселійше з ним було. Хрба б отак в таборі було, коли б ми отес з Нечасм зараз стояли? Та тут би горівка, музики, танці! Земля було стогне від гонака. Те певний козак був, а ти хоч і великий воїводин і лицар, та тільки ро козацької вдачі: не пещи, не гуляси, сумуєш чогось...

— Так уже мені Бог дав! — А чи добре ж, що Нечай так гуляв? — І сам полк головою і полк свій вигубив....

— Полягли вош, правда... про те дай, Боже, і всякому так! Чого довго по світу по-невірятись? Аби слави козацької здобути!

В сю хвилину позаду почули ся голоси. Хтось питав про наказного гетьмана.

Богун лідвів ся і побачив з десятків селян, озброєних хто чим.

— Що скажете, добрі люди?

— Куди ж се ти, пане полковнику, з козаками мандруєш, а нас знову на поталу неситим панам покидаєш?

— А ви звідкіля? — спитав Богун.

— З Демовки. В нас зібрало ся аж три тисячі козаків. Не хочемо ми а ні панам корити ся, а ні осель своїх покидати... будемо бити ся до останнього. Дай же нас помочи, бо чутка є, що ляхів як сарани йде!

— Не воля моя, щоб вам, брати мої, помочи дати. бо йдуть Татари на Умань, і мунію я те місто заступити, щоб на Чигирин Татарів не пустити.

— А як же ми? — бідкали ся селяни!

— До нас же з околиць люди позбігали ся. Самих жінок та дітей більше як десять тисяч зкупчило ся. Знищатимуть ся з них ляхи: жінок гвалтуватимуть!

— Що маю чинити... — з сумом в серці говорив Богун. — Радий я сам десять раз вмерти, щоб тільки небачити панного безголова, але не можу я про одно село дбати, коли треба дбати про долю всеї України!

— То вже дай нам хоч ватажка! — за-

гукали селяни всі враз. — У нас пікогісінсько з досвідчених козаків нема, самі пінолітні!

— Ватажка дам, — сказав Богун. і обвів очима навколо, шукаючи когось дати. — Вам треба такого, щоб радий був іти на видиму смерть.

— Дозволь, брате, мені вмерти! — вклонився Богунові старий Влучак.

— Ти хочеш піти за ватажка? А ти ж знаєш тільки ворогів?

— Знаю добре і хочу вмерти за рідний край! Показував я вже на своєму віку досить. Час вже й годі сказати; а то щоб часом, боронь Боже, не захворіти та не вмерти, по жіночому, на ліжку.

Зацеміло в Богуна серце. Тяжко йому було з вірним товаришем навіки розлучатися, але й непустити козака за рідний край вмерти негодило ся...

— Жаль мене за серце бере, розлучаючись з тобою, мій друже вірний, — сказав Богун. — Не віддавай же за дурницю свого доброго життя.

— А ви, — звернув ся Богун до селян, — глядіть: бережіть мого товариша, славного на всю Україну! Заступайте його від ворожих шабель. та стійте одностайно, а як ні. то нема чого й заходжуватись до змагання!

— Про те не турбуй ся. — відповіли селяни. — На чому стали, те й вчинемо: всі поляжемо, як у Буші полягли, а не дамо ся

живі ворогам на зпущання. Відасмо всі, що прийшов нам час... Ще вчора гріхи свої на духу спокутували.

— Візьми сотню козаків! — звернув ся Богун до Влучака. — Викликай охочих.

Селяни радіючи кланяли ся Богунуви, а Влучак зараз же виліз на віз і почав гукати на зесь табір:

— Агов! Козаки молодці, славні лицарі! Хто з вас світом пудить? Ідть до мене! Кому жите обридло, той мені буде братом! Хто хоче голову за пеньку—Україну покласти, той мені най, побійний товариш. Всі йдть до мене!

За кілька хвилин Влучака обступив цілий натовп охочих, так що довело ся гавіть мірятись, кому достанеть ся йти.

Богун зняв шапку, поцілував вірного товариша на останє, і старий козак повів свою ватагу.

Влучак знайшов те, чого шукав. Коли через кілька днь до Демовки наблизило ся переднє польське військо і почало її добувати, він з Демовцями добре його погромив і вигубив чимало ворогів, але через днь до неї надійшло велике вороже військо з гарматами, зацалило бомбами хати і питурмом вдерло ся до села. Тоді вулицями й по хатах сїїнула ся смертельна сїча. Українські діти засинали полякам піском очі, жінки й дівчата обливали їх окропом, а селяни рубали сокирами, різали косами й кололи вилами.

Цілий день, всю ніч і ще півдня негваваючись тягла ся ся різанина, поки вулицями потекла кров, як після дощу тече вода, а труни лежали вже стиртами.

Сам Влучак на сей раз не стрілами бив ворога, а рубав ся шаблею, обстоюючи окопи. А коли Поляки вкочили вже в місто, він з козаками продрав ся поміж ворогами до церкви і обороняв її, аж поки вона зайнята ся. Тут біля пожежі, на майдані, він і поляг голеною з усіма козаками, дорого віддавши своє життя.

Гемівці додержали свого слова: всі вони по бігли за рідний край разом з жінками й дітьми.

XX.

Прибувши до Умані, Богун похашцем почав її готувати та озброювати мешканців. На окопи, що були пороблені навкруг міста, повитягали гармати і понатягали колод, щоб кидати їх на ворогів, коли ті дістимуть на верх: а щоб дізти було трудніше, Богун звелів носити на окопи воду та поливати нею передні стіни. Вода відразу замерзала, бо се було перед Водохрестем і були великі морози, через се окопи скоро стали мов крижані.

— Ну й хитрий же наш Богун... гомоніли поміж собою козакі, поливаючи окопи.
— І вигадася ж отаке! Ну хтоб такі його на-

думав, щоб з оконів зробити ховзанку? Само добре тепер на громаках спускатись!

І козаки робили з криги громаки і, весело пустуючи, спускали ся з оконів в рівчаки, не думаючи про те, що може завтра по них самих окнах вони покладуть свої голови.

Ледви веів Богун упорядкувати Умань до облоги, як з півдня, мов та саранча, виспала з ліса орда, а з заходу темною хмарою підступали ляхи. Ті й другі посиднали ся і облягли Умань з усіх боків так, що здавало ся їй гадюці небуло де пролізти і, кілько не дивив ся Богун навколо, а ні в який бік не бачив він краю ворожого табору. Ворогів було більше як двіста тисяч, у нього-ж під рукою було девять тисяч козаків та пять тисяч узброєних мешканців, Уманців.

Ставши табором. Потоцький післав до козаків посланця, умовляючи їх не змагатись даремне, а піддатись на милість короля. Замість відмови Богун звелів палити в ворожий табір з гармат. Тоді Потоцький викотив всі свої гармати і почав зашалювати місто бомбами, але козаки накривали хати повестями та шкірами і не давали вогню розпалити ся.

Побачивши, що бомбами нічого не вдіють, єнільники на третій день пішли на окопи штурмом. Чимало Поляків і Татарів полизло від козацьких куль, поки добігли вони до рівчаків, а вже вилізти з тих рівчаків на верх оконів не судило ся нікому через сльз-

кість. Тим часом а поля ляхи й Татари сунули ся й сунули ся і у рівчаки мов весняна повіднь, уливали ся нові полки.

Скоро по рівчаках не було вже місця, щоб стояти, а а поля все сунули ся полки і пилиали прямо на голови своїм, бо не мали сил здержати тиснення задніх патовнів. Тут почала ся по рівчаках боротьба ляхів а ляхами, а Татарів а Татарамн, бо всякий намагав ся бути на верху, а не на споді, під погами патовну. Вороги давили один другого погами й різали зброєю, аби не лишити ся на споді. За годину рівчаки були повні труну й живих людей, що гинули під вагою трунів.

Загартувавши своїм труном рівчаки, вороги лзли вже вище на вали, але через слизькість вони падали назад, ріжучись власною зброєю. Почали тоді ляхи рубати лід шаблями та робити приступки, але се брало багато часу і козакн вбивали їх з рушниць, а як бачили, що донебудь вороги долазили вже до гори, то з стін кидали колоди і всяка колода давила кілька десятк ворогів.

Потоцький та Хамамбет мурза, що кермував татарським військом, не вважали на велику страту людей, бо війська в них було білмане, ніж треба, і зважили на тому, щоб хоч би як, а добути Умань і взяти Богуна в бранці. Як славно і завзято обороняли ся козаки, а все таки становище їхнє що години гіршало, бо що далі стирти людського й татарського труну зростали вище та вище. Борис за Правду — 6

і скоро мали досягти до верху окопів і тоді б уже ніщо не перешкодило ворогам вискочити в місто і люто цімстити ся на козаках.

Побачивши, що в одному місці ляхи вже ось-ось вилізуть на окопи, Богун покликав Довбню:

— Бери, брате, пів тисячі козаків і держи тут до загину, а я вдарю на ляхів з заду.

Сам Богун взяв три тисячі вершників і, вибігши з ними за браму, гукнув:

— А ну, діти, покажемо ляхам козацьку вдачу!

Невразливість під час усієї війни та незмінна удача в бойовищах зробили те, що Богун тепер прямо, грав ся з смертю і виробляв з ворогами такі несподіванки, що нікому б того і в думку не впало. Так і тепер, коли Поляки досягли вже верху окопів, сходились там груди до грудий з Довбнею і здавало ся зараз затоплять собою Умань, несподівано позад штурмових полків заблищало шаблями трийцять сот комонних козаків і вдарили ті козаки на них, мов блискавка з дощової хмари.

Жах взяв Поляків і, утиснуті з двох боків, кинули ся вони в рости. Богунови то-го тільки й треба: справив він тут їм такий кривавий бешикет, що такого не було від Батогського бойовища. Угледіли Татари, що їхні єнільщики тікають, кинули ся й собі геть до свого табору.

Задзвонили в Умані у всі дзвони, і з

церков вийшли на майдан попи з хоругвами, щоб там зустріти й поблагословити свого оборонця славного побідника песчисленного ворожого війська, а Богун на чолі трьох тисяч завзятих козаків, вкрасуючись в червонову жушані на білому кони поміж синими козацькими чумерками, мов шиша рожа поміж васильками, мінув вже уманську браму і під радісні вигукн Уманців прямував до майдану.

Два дні відпочивали Поляки й Татари після невдалого штурму, вагаючись, що почати, а на третій день підняли ся обом таборами і пішли на схід до сонця. Се дуже збентежило Богупа, бо зі сходу він сподівався на поміч гетьмана, а позаяк гетьман не знав, яка велика сила була в Поляків і що вони вже сполучили ся з Татарами, то й міг з невеликою силою ускочить спілсьникам до рук.

Як Богун гадав так воно правді й було: Хмельницький йшов на Умань, маючи при собі не більше, як трийцять тисяч війська разом з Москалями, що нарешті прийшли йому на поміч. Провідавши про таку велику ку силу гетьмана, спілсьники й пішли йому назустріч, щоб погромити його на шляху і недонесити сполучити ся з Богупом.

Щоб перестерегти гетьмана і вратувати його й останнє українське військо, Богун знову викликав три тисячі охочих козаків, вершників, і кинув ся за ворогами. Всю ніч

і день ішов він походом Чигиринським шляхом, а на другу ніч почув як на схід сонця ревіли гармати.

Богун зрозумів, що йому не пощастило ся перестерегти гетьмана, і той, застуканий несподівано величезним ворожим військом, неминуче мусить загинути з усіма козаками, або ще гірше: дістатись ворогам в бранці, що було б смертю всієї України.

Всі сі думки, мов блискавка, опекли славного полковника і викликали в ньому шалене, нечуване завзяте: він зважив ся з трьома тисячами козаків вдарити на нечислиме вороже військо, аби счинити в ньому гармідер і тим полекшити становище гетьмана.

— Брати мої любі, славні лицарі! — звернув ся Богун до своїх козаків. — Чуєте, як на сході ревуть гармати? Там з малим військом гине наш козацький гетьман Богдан Хмельницький, що визволив Україну з тяжкого ярма. Ліпше, діти мої, нам усім тричі вмерти, а ніж допустити, щоб гетьмана було взято у бранці. Вдаримо на ворогів з заду і будемо продератись до гетьмана на поміч. Що буде, те й буде, а не покинемо товариства у пригоді і не дамо потоптати козацької слави? Чи згодні ви вмерти разом зі мною?

— Куди ти, батьку... — загуло по полю, — туди й ми за тобою! Хоч умерти, той умерти!

Кинув ся Богун на постріли і набіг на захте польське військо. Ніхто його не сподівав ся, ніхто поночі не знав і не бачив, кільки в Богуна війська. Розгляділи Поляки кораків тільки тоді, коли вони кропили вже їх наблями.

Кинули ся задні полки в ростіч — козаки вдарили на середніх, і росточили ся на обидва боки й середні — счепили ся козаки з передними.

Продер ся Богун з своїми козаками через нечислені полки ворогів і збив в їхньому війську гармідер саме тоді, коли Поляки й Татари зовсім напосіли на Хмельницького, роздерли козацьке й московське військо на двоє і відняли вже в останнього чимало гармат. Тепер, поки Поляки били ся з Богуним, а снолохані Татари також припинили свої наскоки, Хмельницький упорядкував своє військо і, обклавши свій табор валом з мерзлого труну, мав уже змогу дати ворогам добру відсіч.

Пять день Поляки й Татари добували Хмельницького й Богуна, але далі не вигримали морозів і пішли: Поляки палили села по Поділю, а Татари розпорошили ся мало не по всій Україні забирати ясир.

XXI.

Марина була свідком всіх подій під Уманем. Як тільки вона разом з Хамамбетом

мурзою прибула під Умань, всі думки її полинули туди, за окопи, де був її милий. А що він був там, про те говорили всі навкруги, страхаючи Богуном один другого поміж жартами.

Перед молодого жінкою стояла тепер тільки одна думка, одна мрія: утекти з татарського табору і добігти до козацьких окопів, що блищали кригою на сонці, мов кришталеві будинки в чарівній казці. Ті окопи були так недалеко, що по них навіть вартових було видно і добігти до них здавалося так легко... Про те догляд за Мариною у Хамамбета був далеко щільніший ніж у хана, бо хан кохав її справжнім коханцем, вірив їй, давав багато волі і навіть боявся зробити їй щось прикрого; Хамамбет же, що не був ще її чоловіком, не дуже то потурав на неї. До того ж Марина була в пам'яті мурзи не одна з Астарою, а ще з жінкою Хамамбета, Гафіфе. Ся остання дуже не любила Марини, бо бачила в ній свою скору розлучницю і стежила за всяким рухом осоружної її Українки.

Кричучись від Татарки, Марина радила ся нішком з Астарою про втечу, але ніякого випадку до того не трапляло ся.

Через кілька днів почав ся великий штурм Умані, про який вже розповідано. Земля трусила ся від реву гармат і стогнала від тупочіння десятків тисяч коней та гала су нечисленного війська. Стоячи біля наме-

ту, Марина бачила, як до блискучих, зачарованих козацьких окопів, мов морські хвилі, линули великі лави татарського та польського війська і зникали десь по рівчаках, не заступаючи сийва крижаних стін. Серце її завмирало страхом за долю братів по крові й по вірі і рвалося полетіти туди, де точилося горяча, козацька кров за волю рідної України, щоб самій схопити шаблю і битися поруч з славним оборонцем Умані, її коханим.

Аж ось почули ся від Умані не людські вигукн жажу і розпукн і Марина побачила, що всі натовпи Татарів та Поляків біжать від окопів, мов сполохана отара овець від вовків, а слідом за ними широкою лавою летять кіньми з блискучими шаблями в руках, як один, браві й завзяті козаки, рубають втікачів по головах, шиях... плечах... А попереду всіх козаків, мов Божий гнів, розкидав смерть кремязний велетень у червоному жупані.

— Богун!... Богун! — несамовито ревіли жахливими голосами Татари і добігли до свого табору. ламали натовпом гарби, рвали намети й давили один другого, хоч козаки за ними й не гнали, а повернули на польське військо.

— Іване! — мимо волі вибило ся в Марині з грудий і воша, приваблена мужньою, лицерською красою свого милого. зробила рух бігти до нього, але до неї, помітивши той

рух, підскочив свпх, а Астара схопила її за руку і скорійше повела у намет.

Змагати ся з собою далі Марина не мала сили і тоїж ночі зважила ся утекти з татарського табору, а щоб зробити те непомітно, вони з Астарою надумали одягтись в чоловічі татарські халати та понадівати на голови шапки. Астара тогож дня купила в таборі два халати, шапки й чоботи з повбиваних Татар і криючись від євнухів, принесла їх до намету.

В вечер, коли смеркло, Марина з Астарою залізли між полн намету і почали переодігати ся на чоловіків. Руки їхні тремтіли з хвилювання і неслухали ся своїх власниць, а серця били ся так, що одна чула серце другої... Треба було поспішатись, щоб ніхто їх не застукав... Ще кілька хвиль і вони будуть на волі.

— Ножа ще дай, Астаро! — прошепотіла Марина. — Я візьму його на всякий випадок. —

Вони обидві побрали ножі, сховавши їх в холяви чобіт.

Заправивши після того де-як коси свої під шапки, жінки, мов кітки, пролізли під полою намету і почули вже себе на вільнім повітрі, на волі, але враз дужі руки вхопили їх в залізні обійми.

— Держіть, держіть! — галасувала біля них жінка Хамамбета, Гафіфе. — Кличте сюди великого мурзу!

Гафіфе давно помічала, що Марина й Астара все шепочуться і се їй здавалося непевним, сьогодні-ж вона підглянула, як Астара принесла халати й шапки і зразу вгадала, про що умовлялися і зраділа, що може згубити свою розлучницю.

Крик рознуки вибився з грудий Марини.

Її разом з Астарою привели назад в намет і прикликали туди Хамамбет.

— Вони хотіли втекти! — підскочила Гафіфе до мурзи. — Я захопила їх і вратувала тебе від зради й сорому, любий чоловіче!

— Дайте світла! — гукнув сердито Хамамбет.

Принесли світло. Жінки стояли перед Хамамбетом в чоловічому уборі з шапками на головах.

На виду невільників вже не було ні жаху, ні рознуки — вони були спокійні. Смерть, що мала зараз зняти їхні голови своєю гострою косою, не лякала їх... Тільки сум відбивався в очах Марини... Сум за страченим життям... за розбитими мріями.

Хамамбет дивився на Марину здивовано й глузливо:

— От яка, подарована мені ханом, жінка! Захотіла до своїх гяурів — хлопів. Ні, голубко моя, сього не буде... я надіну на тебе пуга!

— А ти, зраднице! — звернувся далі

гнівний мурза до Астари. — Ти так служила своєму владарю? Відтяти їй голову мечем!

Астару вхопили євнухи за руки.

— Владарю! — вшала на вколюшки Марина. — Або її помилуй, або й мені разом накажи голову відтяти. Не можу я жити без неї. Все одно я собі смерть заподію!

Тут до Хамамбета обізвала ся Гафіфе:

— Найлучше вчинши, владарю мій, коли скараєш і її на смерть, бо все одно вона тоді зрадить!

— Ні, сій ще рано покидати землю! — сказав мурза, мимо волі задивляючись на красу Марини, що в чоловічому вбраню здавала ся ще більше чарівною.

— Молю тебе, владарю! — припала до ніг мурзи Марина. — Я ноги тобі цілуватиму — помилуй Астару!

— Дурниця се! скрикнув Хамамбет, і показуючи на втікачок, додав твердо: молодій надіти пута, а старій відтяти голову!

— Прости мене, Астаро! Се я тебе згубила! — скрикнула Марина, ломлячи з роспуки руки.

— Прощай, дитино моя! — обізвала ся Астара вже з за памету. — Не рви свого серця Мені однаково, як вмерти...

В сю мить Марина вихватила з холяви свого чобота ножа і хотіла вгородити його собі в серце, але євнухи вхопили її за руки, відняли ножа, переодягли знову в жіноче

убране і, посадивши на софу спутали їй ноги сировцем.

XXII.

Виратувавши гетьмана з скрутного становища і прочувши, що Татари забирають по Україні людей в неволю, Богун по згоді з гетьманом повернувся з своїми козаками до Умані. взяв там три полки козаків і почав винищувати по Україні татарські загони та відбирати забраних в неволю людей.

Мов той орел, літав він по Київщині й Брацлавщині, звідкіля тільки мав звістку про наскок Татарів; яструбом несподівано нападав на бусурманів і вигублював їх до поги, або брав в бранці; дуже часто трапляло ся, що той, хто за годину до того гнав Українців до Криму батогом, сам тепер ішов з повязаними назад руками або з мутузками на шиях.

В походах та в бойовищах минуло три тижні. Налякані Богуном Татари кидали ясири і тікали на південь. У початку четвертого тижня Богун дістав звістку, що один найбільший татарський загін з великою кількістю невірників перейшов за Буг. Не гаючи часу, козацький ватажок післав Довбню з сотнею козаків вистежити той загін, сам же з трьома полками посунувся слідом за ним.

Над вечір другого дня Довбня повернувся і розказав, що великий загін Татарів

сплюндрував Саврань, набрав ще ясиру і розташував ся біля Саврані табором, упорядкувавши невідьників. Розпитавши Довбою, де і як саме стоять Татари, Богун з походу направив полковника Глуха з Уманським полком стати в лісі, на східньому боці Бугу, проти Саврані, а сам з останнім військом перейшов на західний бік Бугу і обійшов за ніч Саврань з півдня, вистежив за нею татарський табор і, як тільки почало свитати, мов вихор, налетів на Татарів, витолочуючи кіньми тих, що ще спали, грубаючи тих, що вже прокинули ся.

В таборі збив ся нечуваний гармідер. Татари натовпом кинули ся до коний, що насли ся косяком отдалеки, але кілька сот козаків вже зайняли татарський косяк, і переймаючи тих, що бігли до нього, в пень їх рубали. Побачивши, що коний вже не добувають, Татари намагали ся тікати пішки на південь, але тут їх так само чекали козацькі шаблі і за півгодини все поле біля Саврані вкрило ся татарським трупом.

Про ясир тепер Татарам годі вже було й думати, всякий ратував самого себе, і козаки вже розізували бранців, а ті падали навколюшки, прославляючи Милосердного, що зглянув ся на їхню долю.

Дуже мало кому з Татарів пощастило вихопитись з табору й уникнути козацької цімети; тільки ті виратували ся, чиї коні стояли на припоні біля наметів та возів; всі о-

етанні бусурмани, побачивши, що на південь їм нема шляху, кинули ся до Бугу, намагаючись переходити його бродом, але тут саме вночі до берега Глук з своїм полком і вдарив на Татарів з того боку. Жак обхопив тоді бусурманів, і, гнавши навколяшки, вони просили про милосердя.

Богун лютував сьогодні, як ніколи. Він смагував смерть бусурманів, помщаючись разом і за зраду козакам хана Іслама Гірея, і за загублену долю своєї нареченої, і за руйну України, але коли йому сказали, що біля річки Татари вже покинули зброю і просять милосердя, він зараз кинув ся туди, щоб припинити різанину. Його сивий кінь хутко піс свого славного вершинка попри намети й гарби спорожнілого ворожого табору до Бугу, красуючись перед іншими кіньми, немов розуміючи, що його владар найголовніший і найславніший тут за всіх, але враз могутча рука Богуна примусила його стати на місці: від одного з наметів Богун почув своє ім'я „Іване!“ Хоч не голосно пролунав той поклик, але Богун пізнав той голос, що поклик його: то був голос його милої, його нареченої Марини

Раптом повернувши коня на поклик, Богун побачив Марину, що мов пташка з перебитим крильцем, то вставала з землі й простягала до нього руки, то знову падала до долу.

Він зіскочив з коня й кинув ся до неї.

Марина бліда, як смерть, впала йому на груди, заливаючи свого милого горячою кровію, що цівкою вибігала ся з її грудий.

Татарський загін, що його тільки що розбив Богун, належав мурзі Хамамбетови. Як тільки в його таборі збивсь гармідер і він побачив, що козакі заняли його косяк, татарський хижак зразу зрозумів, що його військо загинуло і, щоб нескочити козакам до рук, йому треба тікати, як найскорше. Зваживши се, Хамамбет з кількома мурзами скористав ся з того, що коні їх стояли на приносії в самому таборі, скочили на тих коний і кинули ся тікати, але раньше вони висторгуло повололи пожами своїх жінок, щоб ті не достали ся живими ворогам.

— Голубко моя, нещасна! — промовив Богун, недержавши сльози, що впала з очий на голову Марини. — За що ти прийняла такі муки?

Він післав до річки Довбню, щоб припинити там різанину, а сам поніс зомлілу Марину знову в намет, поклав на подушки, розрізав пута, що глибоко в'їли ся у її ноги, і покликав до пораненої знахаря.

Через якийсь час в намет до Богуна надійшли полковники Пушкаренко та Глух. Вони обчисляли здобутки славного бойовища: живих Татарів захоплено було в бранці дві з половиною тисячі, вбито ворогів було більше трьох тисяч, коний захоплено бу-

ло біля сім тисяч, а кілька було визволено невільників, того ще не обчислили, хоч уже й нарахували більше, як десять тисяч. Крім всього того, захоплено було біля сотні возів, навантажених срібними та золотими речами, награбованими Татарами по Україні.

Маршинна поразка була не смертельна і того ж дня, коли поразка була добре перевязана, Богун вирядив свою наречену санками до суми, що там у сімі полковника Гуха вона вилежала, поки поразка загоїть ся; сам же він, післявши татарських бранців гетьману в подарунок, знову подав ся переймати татарські загони, та визволити бранців і громив орду доти, поки не лишило ся на Україні жадного бусурмана, та ще й Сіркови на Січ запорожську післяв звістку, щоб переймав орду в Дикому Полі.

XXIII.

За невеликий час Україна знову стала вільною у найбільших своїх межах, разом з Покутем, Галичиною й Забужем. Стало ся се через спілку Хмельницького з королем Свейським та королем Семигородським. Спільники обстушили Польщу з трьох боків і козаки разом з спільниками опанували Львовом, Краковом і Варшавою, сам король польський мусів утекти під захист австрійського цісаря в Відень.

Польща майже не існувала і, завдяки

тому, напів зруйнована Україна хоч нарешті тепер мала надію скільки років відпочити.

Богун присув з походу до Умані. На ганку будинку полковника Г'луха його радо привитала чарівної вроди молодиця, вбрана в коштовне, сріблом гафтоване українське убранє, з червоними коралями та перловим намистом на білій шії.

Та молодиця була Богунова наречена, Марина, а все її убранє складало ся з його подарунків, що полковник вислав їй з походу: з Перемишля й зі Львова.

Богун тут же на ганку взяв Марину у свої обійми і з щирим серцем почав цілувати, але вона, вся засоромлена, видирала ся з його рук, а щоб не образити його тим, скорше почала запрошувати до світлиці.

Тепер, ставши вільною, Марина почувала, що не має права важити на Івана, як на свого нареченого.

— Іван був моїм нареченим, — міркувала Марина, ще задовго до його приїзду, — се правда, але те було ще тоді, коли я була дівчиною. З того минуло сім років... Та яких довгих років... Скільки за ті роки я перебула, перестраждала... Я не дівчина тепер, а вдова, що була бусурманкою... Нарешті я злодійка... Чи годить ся ж після всього того мені важати на славного українського ватажка?

Через такі міркування Марина тепер зда-

вила своє серце і, поки вони увійшли у покій, примусила себе поводитись з своїм нареченим тільки як з стародавнім приятелем.

Богун зразу помітив і зрозумів, які думки сповили Маринине чоло і яке почуте обхопило її душу. Він згадав, що молода жінка тільки примушує себе бути такою, бо знав про її до себе коханє, і, щоб враз підняти свою наречену з непевного становища, взяв її по друзяцькому за руку і почав говорити навіпрямки:

— Тепер, Мариночко, коли Україна вільна від ворогів, здаєть ся ми маємо право подбати про свою власну долю. Ми так довго сподівали ся її, що тепер маємо право й невідкладати на далі свого щастя. Чи не пішли б ми завтра ж до церкви шлюб взяти, як що тільки ти не важиш мене за дуже старого для себе? Що ти мені на се скажеш?

Марина зблідла на виду. Її доводило ся говорити не те, чого бажало її серце і до чого линули думки, і вона не мала сили дивити ся у очи тому, кого кохала, бо знала, що тоді вона не буде владна над собою.

— Ні, Іване, — журливо оповіла Марина, — спасибіг тобі за твоє щире серце, але те, що ти був колись моїм нареченим, не накладає на тебе обовязку брати зо мною шлюб після всього того, що було.

— Що ти говориш, Марино? — пригніченим голосом спитав Богун. — Який тут

обовязок? Неначе ти не знаєш, що я кохав тебе увесь час, що нудив ся без тебе і тільки в бойовищах знаходив собі розвагу? Як сонечка ясного, сподівав ся я сього бажаного часу, коли ми з тобою поєднаємо ся, щоб більше не розлучати ся до віку!

— Ти не будеш зо мною, Іване, щасливий, бо я не можу дати тобі тієї чистоти першого кохання й дівочтва, що їх повинна принести своєму молодому всяка дівчина. Я удова бусурмана.

— Не згадуй, Мариночко, того, що було. Воно минуло ся й не вернеть ся. Все, що ти робила, було з моєї згоди і за ради щастя України. Душа ж твоя лишила ся чистійшою за сльозину. Вона, твоя душа, мені потрібна, щоб зєднати її з моєю.

— Душа, ти кажеш, чиста?... Ти ще не відаєш... Душа моя чорна, як паща пекла. Я злодійка. Я отруїла Іслама Гірея за його зраду Україні.

Марина говорила се пригнічено, жахливо, Богунови ж відразу стало чогось дуже весело.

— Невже правда, Мариночко? Ну й завзята ж ти!... Але мене сим не налякаєш...

Він обняв її за стан і, пригортаючи до себе, казав далі жартобливо:

— Я не бою ся отрути, Мариночко!... Мені ти не даси її, бо ти мене кохаєш. Ну, глянь же на мене, моє сонечко... Усміхнись

скорійше... Куди ховаси від мене свої ясні очі?

Він горнув молоду жінку до себе і зазиравав їй у очі. Тепло його тіла доходило Марині до серця і сили кидали її...

— А все таки, Іване, обміркуй... — почала вона нерішучо.

— Мовчи, мовчи!... — затулив він їй рота. — Я здобув тебе мечем в бойовищі з Хамамбетом мурзою. Ти моя бранка і повинна корити ся моїй волі! А воля моя у тому, щоб ти була моєю дружиною.

Сили більше не було... Марина схилилась на могучі груди свого милого.

— Скоряю ся, мій любий... мій бажаний!...

XXIV.

Після шлюбу молоді поїхали до Винни-бо Богунів Винницький полк знову стояв в своєму місті. Проживши там тільки один тиждень, Богун налагодив ся оглянути землі свого полку, щоб дати їм лад і в ту подорож взяв з собою й дружину.

Багато міст та сіл по Винницькому полку трапляло ся поруйнованих та повалених. Багато людей покинуло свої оселі та подали ся за Дніпро на Слобідську Україну, а слідом за ними збирали ся туди ж і півні. Натрафивши на такі села, полковник умовляв селян не покидати скроплену сльозами і кро-

вію предківщину і не йти в чужі краї, а тим селян, в кого були поруйновані оселі він давав гроші на нове господарство.

З міст, що лишилися цілими та у достатку, полковник збирав податки і передавав гроші тим, хто лишився без нічого; на ті ж землі, що були зовсім покинуті, він переселив з міст таких, в кого зовсім не було землі, і таким чином знову залюднив спустошену країну.

Марина була без краю щаслива оглядати свою рідну країну, розпитувати людей про їхнє лихо і давати їм поміч і захопилася працею свого чоловіка навіть більше за нього самого.

Проїздивши по Поділю все літо і вертаючись вже до Винищії, молоді заїхали на свої предківські маєтки, відібрані колись панамі.

Марина ще з далеку пізнала надбережні кручі річки Бугу, що біля них жила мамою і по тих кручах знайшла, де стояла оселя батьків. Від тої оселі лишився тільки смітник та купа цегли, все ж оселіще було зруйноване й попалене. Про те які дороги були ті руїни для Марини! Вона ходила навколо них, придивляючись до землі, що на ній колись бігала маленькими ногами. Всякий горбочок землі або ямка викликала в душі молоді жінки цілу хмару далеких згадок, вертаючи її у щасливі, залиті сонечним

проміням, дитячі роки з ласкою матері й батька.

Нарешті Марина побачила й живого свідка свого дитинства — то був сад. Він жив і зеленів ще й тепер, тільки порідшав, постарів, заріс лободою і дивився на Божий світ, як старий дід, покинутий своїми дітьми без догляду.

Побачивши повні сліз очі своїї любої дружини, Богун взяв її за руку:

— Хочеш, Мариночко, я збудую тут хатку і будемо на те літо тут жити?

Марина глянула на чоловіка вдячними очима.

— Мені здається, що я з того була б ще щасливішою!

З подорожі молода жінка повернула ся до Винниці з задоволеною й заспокоєною душею.

У щасливому життю молодих минула осінь і зима, по весні ж Богунови довело ся знову виступати в похід, тільки вже не на Поляків, що сиділи тепер тихо, а на Татарів, що знову зявили ся на Поділлю.

Коли Богун вбирав ся вже у свій червоний жупан, Марина принесла кашпучок з своїм волосем, той самий, що його Іван носив на грудях вісім років і зняв тільки після шлюбу.

— На що ж, Мариночко, його тепер надівати? Адже ти моя тепер, моєю й будеш!

— говорив здивований полковник.

— Надінь. надінь, мій любий. Він обереже тебе від смерти й порази, як всі вісім років оберігав.

— Він оберігав?

— А ти гадав, що таке твоє щастє? Чи можливо ж людині бути в таких бойовищах, по яких ти був, кидатись, прямо в обійми смерті, як ти кидав ся, і лишити ся вісім років цілим? Се волосє, що я передала тобі в Бахчисараї. було замовлене небіжкою Астарою і через нього тільки ти й живий досі.

Богун жартуючи покепкував з Марининих забобонів, але, щоб не хвилювати її дурницею, надів капшучок на груди.

Татарські загани, що набігли на Поділе, були не великі. За кілька тижнів козаки вправили ся з ними і, загнавши на Бужак, повернули ся до Винниці.

Минуло кілька років. Польські пани не сміли й очий показати на Поділе, а як коли небудь якийсь пан і насмілював ся до своїх колінініх мастків, то Богун його зразу виряжав назад, не звертаючи уваги на які б небуло прохання, навіть самого короля.

Тимчасом гетьман Хмельницький тяжко занедужав і, зібравши перед смертю раду, просив козаків обрати нового гетьмана. Він радив обрати або Київського полковника Ждановича, або Черяславського Тетерю, або Полтавського Пушкаря, або вій-

ськового писаря Виговського. Про Богуна він не згадав, може, через те, що не любив його, а найбільше мабуть через те, що Україна була тогочасно під рукою московського царя, Богун же у свій час зрік ся присягнути цареві.

Старшина козацька знала, що старому гетьманови бажано було, щоб після нього гетьманував його син Юрась, і вона намовила козаків обрати за гетьмана Юрася з тим, щоб, поки він дійде літ, усіма справами заправляв військовий писар Виговський.

Богун ще з Переяславської ради не бував в Чигирині і не брав участі в військових радах, бо подорож до Чигирину була далека, Поділе ж завжди було небезпечно від ворогів. Сам він не мав ніякої охоти брати до рук гетьманську булаву. Йому було любийше оберігати волю свого рідного Поділя. до того ж він знав Виговського за дуже освіченою й розумною людиною і був певний, що той не зрадить України і не знищить здобутої самим народом волі.

Марина в сьому з ним не погоджувалася. На її думку тільки її чоловікові годилося взяти до рук після Хмельницького гетьманську булаву, бо все велике повстання й всі бойовища відбули ся на його плечах і вибір гетьманом Виговського зворушив її образив молоду жінку. Про те сей випадок не перешкодив тому, щоб жити Богунів тягло ся да-

лі так само щасливо. До Винниці, правда, надходили вісти про те, що на Україні почалися сварки, що полковники не хотіли коритися гетьманови, що Полтавського Пушкаря Виговському довелося навіть силою здавити, але сам Богун, сидючи далеко від гетьманського міста, не брав участі в тих сварках і на початку він не надавав їм великої ваги і не дуже турбувався з того.

— Посварилися, побються, тай знову погодяться! — заспокоював він свою дружину. — Козак без війни не може... Не має ворогів — поміж собою бються... Це вже така козацька вдача.

Старого полковника далеко більше турбувало те, що Марина почала хорувати. Та поразка, що зробив Хамамбет, почала нагадувати про себе. Марині часто кололо в грудях, вона капіляла й дуже легко застуджувалася.

Так минуло в шлюбному життю Богунів вісім років. Сам Богун став зовсім вже спивний, хоч був ще кремязний і досить жвавий. Марина ж, хоч і була далеко молодша за нього, зовсім знеспила своєю хворобою і тільки під добру годину виходила на кухню разом з своїм чоловіком.

В 1662 році до Винниці надійшла звістка, що Україна зовсім розділилася на дві: і на правобережній Україні вибрано за гетьмана полковника Павла Тетерю. Ця вістка дуже збентежила Богуну, бо поділене, Укра-

їни загрожувало її волі. Марину ж вона ще дуще ооурила, ніж колишня звістка про витор Биговського, і вона почала умовляти чоловіка покинути зовсім військову службу.

— Ти, Іване, віддав Україні свої молоді літа і свою мць, тепер же, коли ти постарів, то маєш право подбати й про власний спокій.

— Я послухав би тебе, Мариночко, колиб був певний, що Україна липить ся вільна на завше і що на її волю ніхто не здійсме руку; про те такої певности нема, і через те, поки сила мені сісти на коня, я буду обороняти волю свого народу.

— Так глянь же, кому ти мусиш корити ся! — хвилювала ся Марина. — Кого повинен слухати? Якогось Тетерю, що тільки й відомий став людям через те, що одружив ся з дочкою гетьмана!

— На те була воля воли козацтва, щоб обрати Тетерю за гетьмана, і я повинен йому корити ся.

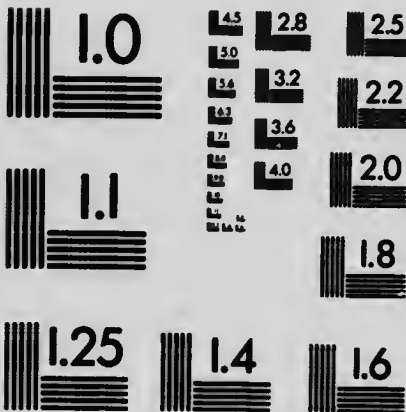
— Воля козацтва — ти говори? Росши-тай козаків, що прибули з Чигирину... Вони скажуть тобі, чия то була воля... Воля тої горівки, що Тетеря викочував козакам десятками кухов, та тих грошій, що він роздавав. Хто про Тетерю чув під ті часи, коли ти з Хмельницьким віддавав своє життя за Україну та здобув козакам невмирущу славу?

З хвилювання Марина почала капляти

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

з неї пішла з горла кров. Наляканий Богун взяв її на руки й, відійсши на ліжко, почав заспокоювати, кажучи, що скоро він вчинить її волю, покине полковницький уряд і виїде жити на хутір.

Після цього випадку Маринина хвороба пішла хутко до свого сумного кінця. Вона вже не встала з ліжка і танула, як свічка. Богун бачив недалекий кінець своєї любові дружини, і серце йому розривалося, але ні один з знахарів, що викликав він з Кіїва й Львова, не заради хорій і на крихту.

Через кілька місяців до полковника прибув від гетьмана післанець з листом. Прочитавши того листа, Богун зблід на виду, а далі з обуренєм вдарив кулаком по столі. Знаючи свого чоловіка за дуже спокійного, Маринна догадала ся, що в листі є щось непевне, і попросила показати їй листа. Богун схаменув ся, зрозумівши, що вчинив необережно, але було вже запізно: непоказати Марині листа тепер виходило б роздратувати хору і зробити їй велику прикрість. Богун мусів дати їй лист.

В листі гетьман Тетеря повідомляв Богуну, що підписав з польським королем на вічні віки згоду про те, що Україна знову приєднується до Польщі, як рівний до рівного, мусить мати своє вільне козацьке військо й старшину, а позаяк козаки й Польки тепер уже не вороги, а сільники, то на У-

країну вільні вернутися польські панни й о-
сїсти на своїх мастках.

В кінці листа Богунуви наказувалося не тільки не чинити панам ніяких перешкод, а навпаки сприяти тому, щоб вони осїли на своїх мастках, а як часом де-небудь селяни не покорять ся яшам, то примушувати їх до того утібною рукою.

Марина з жахом в очах кілька разів перечитувала гетьманського листа, немов недоймаючи віри своїм очам; далі вона пересела очі на свого чоловіка, скрикнула щось не своїм голосом і впала на подушку, заливуючись кров'ю.

— Марипочко. Марипочко заснокий ся! — кинувся до неї Богун. — Я не виконаю цього наказу. Тепер я бачу правду твоєї думки, що неможливо корити ся всякому проїдцеві, що єдиним підписом своєї зрадливої руки може нищити здобутки довголітньої кривавої народньої боротьби!

Але Марина вже не чула свого чоловіка: смерть вже брала її у свої цупкі холодні пазурі...

Через два дні Марина лежала на столі, вбрана в те саме убрання, що в ньому зустріла колись свого нареченого в Умані, на передодні шлюбу. Посивілий за єї дні Богун стояв біля труни тої, що дала йому таке недовге щастя і покинула його старого доживати віку самотнім.

Старий полковник молився і в своїй мо-

литві просив Бога післати йому як пайскорше смерть, щоб швидше зєднати ся на тім світі з своєю нещасною дружиною; тільки смерть не на ліжку, а лицарську, з шаблею в руці, як годить ся козакови. В сю хвилину він згадав, що в нього на грудях Маринине волосє, те саме, що, як вона говорила, захищає його від такої смерті, якої саме він і бажає... І хоч не діймав старий козак віри замовленням, але зняв з себе кашпучок з волосєм і поклав його на трумну.

Скоро після того до полковничих горнищ прийшли пошп і понесли небіжку до монастиря надлюбу їй річку Буг, бо Богун певдмінно хотів поховати свою любу дружину там, де він колись цілий місяць з славою обороняв ся від польського війська.

XXV.

Минув ще якийсь час в сумному самотньому житю славного Винницького полковника. Тепер єдиною близькою до нього людиною лишив ся такий, як і він старий поворотим його Довбня. З ним Богун і жив в одній хаті і радив ся в справах. Час, що минув від смерті Марини, окріч журби за нею, дав старому полковнику ще багато прикрого. Польські папп, покладаючись на умову короля з Тетерею, посунули на Поділе. Богун же випряжав їх назад і по всіх сотнях свого полку сповістив, щоб непускати папів

на Україну узбросною рукою.

Тетеря слав йому накази з погрозами, але Богун робив своє.

Тоді, щоб вгамувати упертого Винницького полковника, Тетеря прислав йому наказ їхати до Павлочі і бути Павлоцьким полковником. Винницький же полк доручив слухняному своєму прибічникови.

Сей лукавий універсал Тетері вразив Богуна в саме серце і, коли б тільки була жива Марина, він запевне зовсім покинув би службу: тепер же, лишившись бурлакою, він не наважився покинути праці і з великим болем і пудьгою в серці мусів попрацятись з полком, що ним керував п'ятнадцять років, і їхати в Павлоч. Про те й там Богунуви не довго довелося пробути, бо ввечір він дістав наказ іти з усім своїм полком до Білої Церкви, бо, як сновіщав Тетеря, Україна в спілці з Польщею починає війну з московським царством, що порушило Переяславську умову.

Богун зібрав свій полк і пішов в похід.

В Білій Церкві старий полковник побачив багато новин. Навколо гетьмана майже зовсім не було українських та запорожських козаків, а все крутилися панки тай наймане, охоче військо, що звалося затяжним і складалося з Німців, Угорців та Поляків. Стародавні козацькі звичаї, що панували за часів Богдана Хмельницького, тепер зникли, і в гетьманських покоях все відбувалося по

ганському на польський зразок, сам же гетьман намагався вдавати з себе короля.

Роскоші й пиша, що були навколо Тетері, не сніпили Богуна, і він під час першого побачення висловив йому свою догану.

— Що ж се ти робиш, пане гетьмане? Ми з славної пам'яті тестем твоїм, Богданом, все життя своє були з ляхами за волю України, і річки рідної крові пролили, поки визволили її з панського ярма та спорожнили від польського війська, а ти отсе знову напустив в рідний край наш польського війська та ще хочеш і панів напустити, щоб знову ярмо на людей наших надіти. Не по правді ти, гетьмане, чиниш і не про Україну думаєш, а, мабуть, про власну свою користь!

Тетеря не звик, щоб з ним так говорили. Він аж позеленів з образи, але вдержав себе і, вдаючи байдужого до того, що почув від Богуна, відновив глузливо:

— А тобі любіщі Московці? Пробач, полковнику — я не знав того. Коли б був знав твої бажання, то поєднався б з Москвою.

— Даремне глузуєш, пане гетьмане! Мені однаково чужі: й Поляки, й Московці. Мені любі славні українські козаки, і на їхню силу та міць українського люду годить ся гетьманови спирати ся, а не на чужинців.

Тетеря далі не сперечався, але взяв собі на серце нимстити ся за образу і збути ся упертого полковника, що сміє не корити

ся його наказам та ще й повчати його, як треба гетьманувати.

Через кілька днів до Білої Церкви прибув польський король з своїм військом і разом з гетьманом та козацькими полками рушив за Дніпро. Снілка з тими, з ким шістьнайцять років воювали, дуже дивувала на Україні всіх козаків та селян, і скрізь було чути гомін незадоволення з того.

За кілька тижнів емільники дійшли вже до Глухова. маючи думку йти звідси далі, в московські землі, але Глухівчани разом з кількома сотнями козаків, що там стояли, не схотіли випустити ляхів в місто і почали змагати ся.

Таке становище Тетеря визнав саме підходящим для своєї німеччини. Не наважуючись нічого зробити Богунуви, щоб не обурити проти себе козаків, він наміслив збутися небажаного йому полковника з допомогою короля. З тою метою він передав козацьке військо Богунуви, як наказному гетьмануви, а сам вернувся з під Глухова до Білої Церкви, що звідти написати королеви на Богуну наклеп.

Одного вечера, після того, як Поляки вже кілька разів штурмували Глухів, а Глухівчани всякий раз давали їм відсіч, Богун та Товбня сиділи біля полковницького намету та курили люльки.

— Чув ти брате, звернув ся Богун до

пообратима, — якого я сьогодні дістав наказу від короля?

— Як скажеш, то почую... — спокійно відповів Довбня.

— Щоб я з козаками добував завтра Глухів разом з ляхами!

Довбня здивовано виїняв люльку з рота.

— Та там же наші, козаки!

— То ж то бо й є, що наші козаки! Так ото ж король хоче, щоб ми самі своїх братів вигубляли, бо тоді, бач, йому легше буде нас осідлати!

— А не діжде католик проклятий! Адже не діжде. Іване? Ти того не вчиниш?

— Зрозуміло, що не вчинию. Я радий би Глухівчанам помочи дати, а не бити на них. І що воно таке повело ся на Україні? Хто кому спільник, а хто кому ворог, я tener іїяк не розберу. Ляхи, що завше були нашіми пайлютійніими ворогами, tener, як гетьман говорить, наші спільники; у Глухові сидять наші брати, а гетьман говорить, що то наші вороги. Зажили ся, брате, ми з тобою на світї, через те й не знаємо, на яку ступити. Час нам на той світ виїяжатись.

— Та що й казати? зажили ся ми на світї та ще й здорово! от під Глуховом, глянь, кілька зараз козацьких полків зібрало ся, а чи ти ж хоч одного бачив з тих славних товаришів, що виїили колись разом з нами та Богданом з Сїчи виїволяти Україну?

— Жадного не бачив! Хиба може й є ще такі, що були під ті часи зовсім ще молоді, а з товаришів наших нема нікого. Всі вже полягли... Всі вже спочивають... І щасливійші вони, брате, за нас, бо знали, що клали голови за волю України, а ми з тобою тепер і не вгадаємо, за що поляжемо, бо вже не вороги нищать волю України, а свої гетьмани.

На другий день Богун не виконав королівського наказу: не подав помочи Полякам, коли вони штурмували Глуків, і Глуківчани так погромили Поляків, що король мусів зняти облогу і йти за Десну.

На поході він зібрав своїх прибічників на нараду з приводу неслухняности наказнього гетьмана Богуна. Ставитись ворожо до козацького війська король бояв ся, бо становище Поляків і без того було скрутне від Москалів.

— Богун — се найбільше занеклий наш ворог! — скаржив ся король під час наради. — Він ще за часів Хмельницького не пускав наших землевласників на їхні українські маєтки і тепер не слухає свого гетьмана, чинить те ж саме і навіть мені не хоче корити ся.

Між ріжними породами про те, як вгадувати непохитного козацького ватажка, королеви найбільше подобала ся вигадка лоронного гетьмана Чарнецького, щоб прикликати Богуна та його підручних на нараду

до короля, заарештувати їх в польському таборі і потайно від козаків розстріляти, як бунтарів; про те король вагався так вчинити, бо боявся, що козаки не німстилися за свого улюбленого полковника.

Саме під той час до короля прибув післанець з листом від Тетери, і в тому листі гетьман перестерігав короля, ніби то Богун хоче при нагоді передатися на бік Москви і з допомогою московського війська захопити навіть самого короля в бранці.

Король дуже зрадив, діставши такий лист від гетьмана, бо тепер, скаравши на смерть Богуна, можливо було звернути все на гетьмана. Прочитавши сей лист всім, що були на нараді, король вже не вагаючись припоручив Чарнецькому облагодити справу з Богуним так, як він пропонував, вживши всіх заходів до того, щоб козаки не довідалися про те, куди подівся Богун.

Через кілька днів, недалеко від міста Новгород Сівернського та від річки Десни, в таємному закутку віковичної діброви, стояв прив'язаний до великої ялини славний козацький ватажок Іван Богун. Поруч нього, прив'язаний до другої ялини, стояв побратим його Довбня, а трохи одалеки від них купою стояли польські пани з своїм коронним гетьманом Чарнецьким.

Спокійно й неначе з призиством, але без найменшого страху дивився Богун на своїх відвічних ворогів, польських панів,

що набивали рушниці йому на смерть. Його з погорда підняте, суворе й на віки запалене вітрами обличчя, украшали довгі, білі як сметана, вуси та пишні й рясні брови, що збіглися до самого переніся, і вся постать оборонця волі України в порівнянню з його ворогами була така велична, як велична правда перед подіями неправди.

— Оттакої, полковнику, діждались ми з тобою смерті... — обізвав ся до побратима Довбня. — Мов злодіїв нас повязали та постріляють, немов старих, знесилених шкан!

— Не панні голови, брате покріє сором, а їхні — відповів Богун. — Помирати нам вже час і за житєм я не сумую, а от що красує моє серце перед смертю: що не бачить нашої смерті товариство і ніколи не довідається, куди поділи ся Богун та Довбня. Ніхто не розкаже дітям та онукам, якою лукавою зрадою узяли нас пани і як катували. Не заспівають по Україні про нашу смерть кобзарі, як виспівують про смерть Банди. Нічкая та інших, і помере наша слава, як і ми померемо, не лишивши по собі сліду нащадкам на науку.

— Ну, попрощали ся ви вже з житєм? — обізвав ся до козаків Чарнецький. — Спокутували гріхи?

Очи Богун заграли з під сивих брів глузливым вогнем, а уста усміхнули ся.

— Пане Чарнецький! Бач, який ти тепер смілий та грізний, коли я прив'язаний

до ялини... А чому ти не вийшов до мене на герць під Монастирищем, коли я викликав тебе по лицарському?

Чарнецький насунив ся. Він був людиною відважною і поважав старого козацького полковника за його лицарство та войовничий хист, але Богун був ворогом Польщі, і сього було досить, щоб Чарнецький шукав його смерті.

— Чому не взяв гетьманської булави, коли король доручив її тобі? Чи розумно ж ти вчинив?... Не взяв ти, взяв Тетеря. Присягни зараз на підданство королю та на вірну йому службу, і я верну тобі волю!

— Не на те я, гетьман коронний, увесь свій вік з вами воював, щоб на старість вам присягати. Вільним я був, вільним і вмерти хочу.

— Ну, се твоє діло. А все таки скажу тобі, що хоч ви козакі й не присягайте нам, а як були ви нашим бідлом колись, так і знову будете.

Товариші Чарнецького зареготали:

— Віват ясновельможному! Будуть бідлом, будуть!

— Брешете, собаки! — гукнули разом Богун і Довбня. — Не діждуть і нащадки ваші, щоб козакі бідлом польським були!

Напружили ся з серця козакі, щоб порвати мотузки на руках та кинути ся на ворогів своїх... Навіть ялини затрусили ся від їх могутнього поруху, але Чарнецький махнув

рукою до своїх товаришів, і в ту ж мить пролунало більше десятка пострілів. Відгукнулися ті постріли луною по закутинах темної діброви і зашуміли по розлогих вітях віковичних ялин... Геть кинулися налякані пострілами звірі та птахи від поганого місця, де скоїлась ганебна подія, і знову в діброві стало тихо, як у домовині.

Схилили ся до грудий сиві голови українських богатирів, погасли їхні очі, а могутні, волелюбні душі їхні полинули в горішнє царство шукати правди на тім світі.

К О Н Е Ц Ь.

